

А. Қ. МУНАВВАРОВ

ОИЛА ПЕДАГОГИКАСИ

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги нашрга тавсия этган

ҲОШКЕНТ «УҚИТУВЧИ» 1994

Китобда оилавий тарбия самарадорлигини оширишда ўзбек халқ педагогикаси ва анъаналарининг ижтимоий тарбиявий аҳамияти очиб берилган. Ўзбек оилаларининг тарбия бериш имкониятлари ва таъсир кўрсатиш воситалари, шунингдек, умумий ва хусусий томонлари шу кун талаби асосида ёритилган. Ҳозирги замон ўзбек оилалари тарбияси самарадорлигини оширувчи йўл ва воситалар имконият доирасида кўрсатилган ҳамда тавсиялар берилган.

Қўлланма ота-оналар, талабалар, ўқувчилар, кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Тақризчилар: Педагогика фанлари доктори, профессор

М. ОЧИЛОВ.

Педагогика фанлари номзоди, профессор

К. ҲОШИМОВ

М 81

Мунавваров А. К.

Оила педагогикаси.— Т.: Ўқитувчи, 1994.—112 б.

74.90

М 4312000000—81
353 (04)—94 113—94

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1994.

ISBN 5-545-02313-7

КИРИШ

Жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш шароитида инсон омилини вужудга келтириш давр талабига айланди. Баркамол инсон ҳақида, унинг меҳнати ва турмуши, маънавий тараққиёти ҳақида ғамхўрлик жумҳуриятимизнинг асосий мақсадидир. Киши хислатлари унинг меҳнатга, маънавий, ғоявий ва маданий бойликларга муносабатининг асослари оилада шаклланади. Жамият мустаҳкам, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан соғлом оила бўлишидан манфаатдордир. Шу сабабли жумҳуриятимиз оилани мустаҳкамлашни, болалар тарбияси, шунингдек, ижтимоий турмуш шароитларини яхшилашда ёрдам беришни давлат аҳамиятига молик иш деб билади.

Кейинги йилларда жумҳуриятимиз томонидан қабул қилинган бир қатор қарор ва йўл-йўриқларда халқимизнинг ижтимоий-маданий юксалишини таъминловчи фикрлар, тавсиялар берилдики, булар жамиятимизнинг асоси — ўзбек оилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий камолотида муҳим роль ўйнамоқда. Чунки силаларнинг ҳар томонлама юксалиши, таъбир жоиз бўлса, жамиятнинг юксалиши демакдир. Худди шу маънода келажакимиз бўлмиш ёш авлод тарбияси ва унинг тараққиёти давлат аҳамиятига молик масала ҳамдир. Иккинчи томондан, жамиятнинг оила ва оилавий тарбияга бўлган талаби ҳам кун сайин ортиб бормоқда. Зотан, ота-оналарнинг болалар тарбияси юзасидан масъулиятини кучайтириш, тарбиялашга оид лаёқатини ошириш, оилавий ва ижтимоий тарбия бирлигини таъминлаш ҳозирги куннинг долзарб масаласидир.

Оилавий тарбия деганда ота-оналарнинг ўз ҳаётлари, турмуш тарзлари асосида бола шахсида дунёқараш асослари, сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсадида мунтазам, изчил, ғоявий ва маънавий таъсир кўрсатиш жараёни тушунилади. Бироқ, бунда жамиятимиз тараққиёти муносабати билан оила, унинг барча ҳаётий босқичлари жиддий ўзгаришларга учраётганлигини

ҳам эсдан чиқармаслик керак. Миллатларнинг тарихий, миллий ва регионал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзбек оилалари тараққиётини умумий ва хусусий тараққиётлар асосида оилавий тарбияни мақсадга мувофиқ яхшилаш лозим. Бу давлатимизнинг оилада ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш жараёнига қаратилган илмий ва амалий тавсияларидан биридир.

Муаллиф томонидан олиб борилган кўп йиллик илмий тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия, унинг мазмуни ва ташкил этилиши, оила ва мактабнинг ўзаро алоқаси, шунингдек умуминсоний тарбиянинг бошқа бўғинларига таъсир этувчи ўзига хос бир қанча ижтимоий ҳамда тарбиялаш шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, уларни ҳисобга олмай иложимиз йўқ.

Булардан бири жумҳуриятимизнинг иқтисодий шароити, иқлими, табиатнинг ўзига хос хусусиятлари, мамлакатимиз халқ хўжалигида пахтачиликнинг улкан аҳамияти, боғдорчиликнинг кенг ривожланиши аҳолисининг, ҳар бир ўзбек оиласининг иқтисодий, ижтимоий ривожланишига, оилавий ҳаёт шароитининг ўзгаришига, бинобарин, оиладаги болалар тарбиясига сезиларли таъсир этмоқда. Иккинчидан, жумҳуриятимиз ўзининг демографик, этник, миллий шарт-шароитлари жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятларига эга, булар аҳолининг зич жойлашиши ва унинг интенсив кўпайиши, қишлоқ ва шаҳар оилаларининг кўп фарзандлилигидир. Учинчидан, жумҳуриятимизнинг маънавий ҳаёти ва унинг ўзига хос томонлари муттасил ривожланмоқда, уларнинг оилавий тарбияга таъсири кучаймоқда. Шаҳарларнинг кўпайиши, ўсиши, яшаш шароитларининг яхшиланиши, маданий ва моддий томондан юксалиши оиланинг яхшиланишига ва болаларнинг ҳар томонлама етук кишилар бўлиб тарбияланишига сабаб бўлмоқда, ёрдам беришмоқда.

Ойнаи жаҳон орқали мунтазам олиб борилаётган «Оила» туркумидаги кўрсатувлар, «Болалар учун эшиттиришлар», ниҳоят, «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» каби суҳбат ва маърузалар янги баркамол инсонни тарбиялаш масалаларига қаратилган. Шунингдек, «Ўзбекистон овози», «Туркистон», «Маърифат», «Халқ сўзи» газеталари ва вилоят газеталарида чоп этилаётган оила ва оилавий муносабатлар, оилада болалар тарбиясига доир мақолалар, хабарлар ҳам оила ҳақида, унинг

Ўзига хос хусусиятлари, мустақамланиши, қисқаси, ҳар томонлама вояга етган баркамол инсонни тарбиялаб етиштиришни ўзларига мақсад қилиб қўймоқдалар. Худди шу маънода жамиятимиз ва ундаги ижтимоий муҳит ҳам кишиларни тарбияловчи асосий восита вазифасини ўйнамоқда.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар шароитида оилавий тарбия масаласига эътибор янада кучайиб, долзарб мавзуга айланмоқда.

Китобхонлар бизнинг фикримиз, таклиф ва мулоҳазаларимиз асосида ўз хоҳиш ва истақларини билдиришса, баъоят хайрли иш бўлур эди.

1606. ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ ВА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР — ТАРБИЯ МАНБАИ

1-§. ОИЛАВИЙ ТАРБИЯДА ЎЗБЕК ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ ВА АНЪАНАЛАРИ

Юртимиз Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин тарихий ҳақиқат ва адолатни тиклаш учун умум-халқ юриши бошланди. Минг йиллар давомида яратилган, халқимиз қони ва жонига айланган маънавий дурдоналарга янгича қарала бошланди. Миллий анъаналарнинг қадри кўтарилиши кераклиги эътироф этилди, бир сўз билан айтганда, зўрлик ва онгсизлик оқибатида беркитилган эзгулик булоқлари кўзини то-залашга киришилди.

Илгарилари миллий анъаналар ва удумларга ҳам ҳадиксираб қаралди, унинг тарбиявий хазиналаридан ҳам қандайдир «иллат» қидирилди. Ҳаётбахш халқ анъаналари камситилди. Баъзи урф-одат ва удумларга диний тус берилиб, ҳаёт саҳнасидан тамом сунуриб ташланди. Ота-боболаримизнинг қимматли панд-насиҳатлари эскиликка йўйилди, қадри топталди. Қариялар ҳикматомуз эртақларининг тарбиявий аҳамияти эътибордан қўла бошлади. Аёллар роҳатбахш аллаларни унутаёздилар.

Оврупоча турмуш тарзининг бир ярим минг йиллик мусулмон шариати қонун-қоидалари асосида турмуш кечириб келган халқимиз ҳаётига тазйиқ орқали татбиқ этилиши халқимиз онгида ва турмушида тўқнашувлар ва зиддиятлар келтириб чиқарди. Халқ икки ўт оралиғида куйиб-ёнди: бир томонда, ота-боболарнинг минг йиллардан бери амал қилиб келаётган анъаналари ва урф-одатлари, тўйлар, байрамлар, маросимлар. Иккинчи томонда, маъмурий-бўйруқбозлик, «сиёсий зийраклик» асосида зўрлаб тиқиштирилган «янги урф-одатлар» — никоҳни комсомолча нишонлаш, қадаҳ кўтариб, кўпчилик олдида «горько» — беҳаёларча ўпишиш, келин-куёвларнинг рақсга тушиши, Ленин ҳайкали пўйгагига гул қўйиш, ота-она, қавм-қариндошлар жанозасига қатнашмаслик ва ҳоказо. Оврупоча маданий ҳаётга тезроқ кўниктириш учун бир ярим минг йиллик тарих, маънавий мерос битилган алифбо ҳам шоша-пиша ўзгартирилди. Қалтабинлик шу дара-

жага бориб етдики, араб алифбосида битилган китобларнинг ҳаммаси диний деб йўқотилди. Хуллас, қалб эҳтиёжи саналган урф-одатлар ва анъаналар ҳам, маънавий хазина дурдоналари ҳам, ҳур фикрли халқ фарзандлари ҳам десаиди, йўқотилди.

Бугун асоссиз равишда унутиб юборилган асрий қадриятларимизни тиклашга уринаяпмиз. Халқ анъаналари маданиятимизнинг бир қисми сифатида жамият учун чинакам хизмат қилишини истаяпмиз. Нега? Бунга тўлиқ жавоб бериш учун анъананинг ўзи нима? деган саволга жавоб излаб кўрайлик.

Анъана нима?

«Анъана» асли арабча сўз бўлиб, узоқ замонлардан бери авлоддан-авлодга, оталардан болаларга ўтиб, давом этиб келаётган урф-одатлар, ахлоқ мезонлари, қарашлар ва шу кабилардир. Анъана ижтимоий ва маданий меросдир. Улар иқтисодий, миллий, касбий, жанговар, илмий, оилавий анъаналар сифатида жамиятда, ижтимоий гуруҳ ва синфлар орасида кенг ёйилган. Шунинг учун ижтимоий ҳаёт ва анъаналарни ўрганиш, уларнинг мазмунини билиш, одамларнинг хулқи ва хатти-ҳаракатларига таъсир этишини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Таълим-тарбия ишларида халқимизнинг энг илғор, ҳаётда ўзини оқлаган анъаналарини оила, мактаб ва меҳнат жамоаларида қўллаш, улардан фойдаланиш каби вазифалар ҳамisha долзарб бўлиб келган. Шу кунларда, айниқса, ватанпарварлик, миллатлараро дўстлик, экологик тарбияга доир анъаналарни оилавий тарбия жараёнига татбиқ этиш, ҳозирги авлод кишиларини халқ педагогикасининг халқчил кўрсатмалари асосида тарбиялашни кенг қўллаш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этмоқда.

Дунёда неча миллат, неча халқ бўлса, ҳаммасининг ўзига хос турмуш тарзи, ўтмиш ҳаёти ва келажак билан чамбарчас боғлиқ анъаналари мавжуддир. Ўзбек халқининг ҳам урф-одатлари, турмуш тарзи, оилавий маросимлари, таълим-тарбия, маданият анъаналари мозийнинг узоқ-узоқ асрларига бориб тақалади. Барг илдиздан қувват олади деганларидек, ҳозирги ва келажак авлод-кишиларининг уларни чуқур билиши маънавиятининг мағзи тўқлиги омилидир. Бу — ҳамisha, ҳамма авлод томонидан эътироф этилган ҳақиқатдир. Кайковуснинг «Қобуснома»сидан тортиб, Ал Хоразмий,

Абунасро ал Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синоларнинг назмий ва насрий асарларида, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллг» («Бахт келтирувчи билим»), Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» («Ҳақиқат совғалари») каби жаҳонга машҳур асарларида, Навоийнинг ўлмас шеъриятида, Мунис Хоразмийнинг «Савдитаъли», Қори Ниёзийнинг «Ҳаёт мактаби», Абдулла Авлонийнинг «Гулистон ёхуд ахлоқ» асарларида шарқ халқлари, хусусан, ўзбек халқига хос бўлган ибратли томонлар очиб берилганки, улар қалами орқали халқимизга хос бўлган ота-онани ҳурматлаш, инсонийлик, оқибат, меҳр-шафқат, меҳмондўстлик, маърифатга чанқоқлик, онани (аёлни) улуғлаш, фарзандга меҳрли ва фидойи бўлишлик каби фазилатлар дунёга танилган бўлса, ажаб эмас.

Хусусан, инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ таълим-тарбия, маърифат ва маданият борасидаги асл халқ тарбияшунослигининг ибратли томонлари юксак баҳоланган эди. Хусусан, Н. К. Крупская болага муҳаббат, болага диққат-эътиборни русияликлар Шарқ халқларидан ўрганишлари кераклигини эътироф этган эди. Бу ўз навбатида Шарқ халқларининг асрий анъаналарини чуқур ўрганиш вазифасини келтириб чиқарди. Бу масалага бўлган қизиқиш илгаритдан маълум эди. Масалан, инқилобдан олдин ҳам Туркистон халқларининг урф-одатлари, турмуш тарзи, оилавий маросимлар ва шунга ўхшаш кўплаб анъаналари бир қанча рус этнографларининг ишларида акс этган.

Умуминсоний оилавий урф-одатлар ва анъаналарни чуқур ўрганиш, уларни таҳлил қилиш, туркумлаштириш, уларнинг пайдо бўлиш йўллари, эволюцион тараққиётни билиш, аниқлаш, илмий асосланган роҳларни илгари суриш ва шулар асосида анъаналардан фойдаланиш йўлларини тавсия этишни ҳаёт талаб этмоқда. Буларнинг ҳаммаси келажак кишини тарбиялашда амалий ёрдам беради.

Қадим замонлардан, ҳатто ўзбек халқининг ёзуви бўлмаган пайтларданоқ ёш авлодни тарбиялаш асосан оилада амалга оширилган. Бунда табиий ва ижтимоий омиллар ҳал қилувчи ўрин тутганлиги шубҳасиз. Халқ педагогикаси ҳамиша яхши самара берган. Шунинг учун ҳам халқнинг тарбияга оид билимларини чуқур ўрганиш, тарбия натижаларига асосланиб, уларнинг аслий манбаларига, тарбия сирларига назар ташлаш бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ҳар бир халқ ўзининг миллий анъаналарига асосланган тарихий маданияти ва турмуш тарзига эгадир.

Анъана халқимизнинг асрлар оша тўплаган миллий бойлиги билан, шунингдек, унинг янги шароитда янги мазмун билан бойитилиши, янгидан-янги анъаналарнинг вужудга келиши билан қимматли ва ҳаётбахшдир. Масалала шундай ёндашилгандагина, анъаналар инсонларнинг турмуши ва маданияти асоси сифатида ҳозирги замон кишилари ахлоқига таъсир этиши мумкин.

Анъаналарнинг вужудга келиши ва шаклланиши мураккаб ижтимоий жараёнлардир. Унда халқнинг доно фикрлари, ахлоқ мезонлари, инсонни ҳурматлаш ва қадрлаш ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам ёш авлод аجدодларимиз томонидан тарихий шароитда вужудга келган илғор анъаналарни ўзлаштириши, унга риоя этиши, бойитиши ниҳоятда зарурдир.

Ҳаётда мазмунига кўра илғор умуминсоний, шаклига кўра миллий анъаналар қарор топмоқда. Эски ва янги анъаналар қарама-қаршиликлар жараёнида сараланаяди, сайқал топади. Айрим анъаналар қандай бўлса, ўша ҳолида, кўринишда узоқ вақт сақланиб қолади, бошиқалари ўз кўринишларини ўзгартиради, учинчилари эса янгиларига уйғунлашади, такомиллашади.

Оилавий анъаналарга болаларнинг туғилишлари билан боғлиқ бўлган маросимлар, урф-одатлар, болалар тарбиясига тааллуқли бўлган ва умуминсоният томонидан қабул қилинган амалий маслаҳатлар, қоидалар, методик усуллар ва воситалар киради. Ана шу хусусиятларига кўра оилавий анъаналар нисбатан яшовчандир. Айниқса, умумхалқ кўринишидаги оилавий анъаналарнинг умри боқийдир. Урф-одатлар қанча ҳаётий, халқчил, қанча кенг тарқалган бўлса, у халққа шунча тез сингади, шунча узоқ яшайди. Масалан, ҳозирги кунда мавжуд бўлган анъаналарнинг кўпи узоқ тарихга эга. Бироқ, улар ўз даврида қандай яратилган бўлса, шундайлигича қолган деб бўлмайди. Ҳаёт уларга ўзининг янги-янги ҳислатларини, давр силласини киритгани аниқ. Ҳар даврнинг вужудга келтирадиган янги анъанасида янги авлод вакиллариининг миллий хусусиятлари, шунингдек, уларнинг ўтмиш ҳақидаги ёрқин хотиралари, меҳнаткашлар оммасининг келажак учун интилиши ўз аксини топиб боради. Оилавий анъаналар ҳам бундан мустасно эмас.

Бошқа халқ анъаналари каби оилавий анъаналарда ҳам шу халқнинг тарихи, унинг турмуш шароити ва ҳаёт тарзи билан боғлиқ ўтмиши ва келажаги аке этди.

Шу маънода ўзбек халқининг оилавий анъаналари қимматли ва азиздир. Улар фақат мазмунига кўра қизиқарли бўлибгина қолмасдан, балки болалар ва ёшларни меҳнатга жалб қилишдаги тарбия усуллари ва шакллари билан ҳам ҳаётбахшдир. Янги давр, янги шароитда улар янгича мазмун билан бойиб борди.

Урта Осиёнинг бошқа халқларида бўлгани каби ўзбек халқининг инқилобдан олдинги ҳаёти ҳақида сўз кетганда, биронта олий ўқув юртининг бўлмагани ҳақида кўп гапирилади. Бу фактни инкор этмаганимиз ҳолда, бошқа Шарқ халқлари каби ўзбек халқида ҳам авлодлар тарбиясига таъсир этувчи, кишиларни одамийлик, эзгуликка етакловчи «халқ дорилфунунлари» бўлганини, уларнинг халққа таъсир кучи ғоят катта бўлганини эътироф этмоқчимиз. Биз азал-азалдан халқимизда кўпчилик иштироки билан ўтадиган ҳашарлар, болаларнинг турли ўйинлари, болалар ижоди, чойхона суҳбатлари, учрашувлар, гап-гаштаклар, халфаналар, тўй ва маъракалар, мавсумий байрамлар — гулбарра, лола сайллари, «бойчечак» айтиш, қовун сайллари, «янги меҳмон» туғилишини нишонлаш, қизлар мажлиси, келинларнинг қайнота, қайноналар олдидаги «юз очдйлари», «келин саломлари», сумалак, эчки ўйини, улоқ ўйини, кураш, меҳмонда бўлиш, меҳмон кутиш каби кўплаб маросимларни назарда тутаяпмизки, уларнинг ҳаммаси ҳам халқ тарбияшунослигининг дурдоналари сифатида авлодларни ўзбек халқига хос бўлган «ўзбекона», «шарқона» тарбиялашда муҳим роль ўйнаган.

Халқ педагогикасининг умрбоқийлиги, ўлмаслигига сабаблардан яна бири унинг авлоддан-авлодга етказиш шаклининг антиқалигидир. Ҳатто халқимиз ҳозиргидек оммавий ахборот воситаларига эга бўлмаган қадим замонларда ҳам халқ педагогикаси халқ оғзаки ижодиёти, йўли билан қанот қоққан. Унинг тарбиявий таъсири болаларга она алласи билан сингдириб берилган.

Ўзбек халқининг асрлар мобайнида тўплаган халқ оғзаки ижоди хазинаси ғоят бойдир. У халқимиз маънавий маданиятининг олтин хазинаси ҳисобланади.

Кекса авлод вакиллари ҳаёт тажрибалари асосда тўпланган, шаклланган доно фикрларини қуйи авлодларга оғзаки ҳикоя, эртақ, афсона, ривоят, топишмоқ, маталлар шаклида сингдиришга, ҳикматлари билан халқ қалбига кириб боришга интилган. Халқ эртақлари, топишмоқ ва маталлар орқали болаларни ота-оналарининг, катталарнинг маслаҳатларига диққат-эътибор билан қулоқ солишни ўргатган, эртақ қаҳрамонларидан намуна олишга ундаган.

Эртақлар фақат болаларгагина таъсир кўрсатиб қолмасдан, балки ота-оналарнинг ўзига ҳам, уларнинг ҳаёт тарзига, қараш ва ишончларига, ахлоқий қиёфаларига ҳам таъсир этади.

Халқ хотирасида сақланаётган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган энг яхши эртақ ва дostonлар, мақол ва маталлар, ашула ва топишмоқлар болаларни тарбиялайди, яхшиликка, меҳнат қилишга ва ҳақгўйликка ундайди. Халқ оғзаки ижодида инсон ҳаётининг ҳамма қирралари акс этган. Уларда ота-оналарнинг болаларни тарбиялаш, парвариш қилиш борасидаги йўл-йўриқ ва усуллари ҳам ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда тарбияга таъсир кўрсатувчи халқ оғзаки ижодига бўлган эътибор кучайиб бормоқда.

Халқ оғзаки ижодида болаларни босиқликка, софдилликка, оддийликка ундаш билан бирга, улардаги гердайиш, ичи қоралик, чақимчилик ва бошқа салбий сифатлар қораланган. «Манманлик қилма, нетарсан, обрўйингдан кетарсан», «Сен ўзингни мақтама, сени бировлар мақтасин», «Эгилган бошни қилич кесмас», «Мевали дарахтнинг меваси қанчалик кўп бўлса, унинг боши шунчалик пастга эгилади», «Бахилнинг боғи кўкармас», «Бировга гўр қазисанг, ўзинг йиқиласан», «Эгри ўлтириб, тўғри гапир», «Кўрпангга қараб оёқ узат» сингари халқ мақолларида панд-насиҳат ифода этилган.

Кўплаб мақол ва маталларда билимлик бўлиш улуғланади, билимсизлик қораланади. «Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар», «Илми йўқнинг кўзи юмуқ», «Илмсиз бир яшар, илмли минг яшар», «Кўп ўқиган — кўп билар», «Олим бўлсанг, олам сеники», «Ўқиган ўғил — отадан улуғ» ва ҳоказо.

Ватанпарварлик, ватанни севиш мавзуси ҳам мақол ва маталларда акс этган. Ватанпарварлик каби сифатларни шакллантириш муҳим ўрин тутган. Маса-

лди, «Киши юртида шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл», «Она юртинг омон бўлса, ранги рўйинг сомон бўлмас», «Элга қўшилганнинг кўнгли тўқ, элдан ажралганнинг бети йўқ».

Оилавий тарбияда халқ педагогикаси анъаналар, эртақ, мақол, топишмоқ ва маталлар шаклида ўз ифодасини топган ва у тарбиявий таъсир кўрсатиш воситаси саналиб, тарбиянинг барча қирраларини қамраб олган. Айниқса, инсон ва унинг тарбияси, ўз-ўзини тарбиялаш ва қайта тарбиялаш, болаликнинг ёш давлари, уларнинг дангасалик ва инжиқликлари, ўйинлари, қизлар тарбияси ҳақида ажойиб матал, мақол, афоризмлар яратилган бўлиб, улар халқ педагогикаси сабоғининг ёрқин намунасидир.

Халқ донишмандлигида ота-оналар ҳақида, уларнинг болалари билан муносабатлари, онанинг маданий, тарбиявий таъсири, донолиги атрофлича ёритилган. Масалан, оилада ҳамма киши бир кишига — отага итоат этган. Отанинг ёки онанинг гапи икки қилинмаган. Отанинг измидан чиқиш, у кишининг буйруғини бажармаслик, отага гап қайтариш, унга тик боқиш гуноҳ ҳисобланган. Ота фарзандининг ноҳўя иши, қилиғи, гапи, қилмиши учун ҳақорат қилиши, сўвиши, ҳатто уриши мумкин бўлган. Лекин фарзанд отага тик боқмаган, отага ёки онага қўл кўтармаган. Шу сабабли ҳам бундай тартибли оилаларда бебош ўғил, нопок қиз бўлмаган. Ҳадисда ёзилганидек «Отага итоат қилиш — Тангрига итоат қилишдир. Унинг олдида гуноҳ қилиш Тангри олдида гуноҳкор бўлиш билан баробардир».

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, халқ донишмандлиги, анъаналар авлодлардан-авлодларга ўтиш жараёнида шакл жиҳатидан ўзгаришларга учрайди, лекин ўз мазмуни, тарбиявий таъсирини йўқотмасдан ҳозирги ва келгуси авлодларга хизмат қилади. Худди шу маънода халқ педагогикасини илғор тарбия ғоялари билан уйғунлаштириш, оилавий тарбияда қўлланилган анъаналарни йилдан-йилга шаклланиб бораётган янгилари билан бойитиш, тузумимиз учун садоқатли ёшларни вояга етказиш давримизнинг энг муҳим муаммоларидан биридир.

Халқ тажрибасида тарбия услуби

Шарқ халқлари, жумладан ўзбеклар болалар тарбиясига бефарқ қарамаганлар. Ҳаётдаги ҳар қандай хатти-ҳаракатнинг ҳам оқибати тўғри баҳоланган.

Ешга монанд таъсир кўрсатиш йўл ва воситалари яратилган. Керак бўлганда рағбатлантириш турларидан фойдаланилган, лозим бўлса жазоланган. «Бир болага етти маҳалла ота-ота» деб бежиз айтилмаган. Тарбия борасида хатоликка йўл қўйган бола у кимлигидан қатъи назар жазоланган. Ноахлоқий хатти-ҳаракатларни қисқа ва лекин ўта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган «ёмон бўлади» ибораси билан тавсифланган.

Масалан, халқимизнинг қадимдан амал қилиб келадиган одоб-ахлоқ қоидаларига кўра нонга ҳурмат улуғланган ва нон ушоғи бехосдан ерга тушиб кетса, «ёмон бўлади» деб, уни қўлга олиб кўзга суртиб, ўпиб, оғизга солинган ёки четга олиб қўйилган.

Сувга туфлаш «гуноҳ» бўлади, «ёмон бўлади» деб тушунтирилган. Қадимда ҳовузларнинг суви ҳафта-лаб, ойлаб тоза турган. Бироқ, киши уни «ҳаром» қилишга ботинолмаган. Болаларга бу «ёмон бўлади» ибораси орқали етказилган.

Қозонга мушук ёки ит, сутга сичқон тегса ўша идишлар «ҳаром» ҳисобланиб, тоза сувда яхшилаб ювилган. Кечқурун қозон ювуқсиз қолса «ҳаром» бўлган... Кечаси уй супурилмаган, супурги ётқизиб қўйилган... Икки қўлини орқага тираб чалқанча ётиш, бармоқларни занжир қилиш, оёқларни чалиштириб, кўпчилик олдида узатиб ўтириш одобсизлик ҳисобланган.

«Ёмон бўлади» ибораси орқали катталарга ҳурмат, кичикларга раҳм-раҳиқ тарбияланган, етим болаларга, бошига мусибат тушган оилаларга сзор етказилмаган. Отага тик қараш, уларга терс жавоб бериш, қизларга, умуман хотин-қизларга беҳаёлик қилиш «ёмон бўлиш»ини ёшлиқдан тушунтирилган. Бунда боланинг ёши, хатти-ҳаракатлари, ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган. Айримларига ноахлоқий хатти-ҳаракатларнинг ёмонлиги қуръони карим, ҳадислардан мисоллар келтириш, ҳикоялар айтиб бериш орқали ифодаланса, айрим ёшдаги болалар ота-она, ака-ука, опа-сингил, қўни-қўшниларнинг ижобий хатти-ҳаракатлари намунасида тарбияланган.

Бундай ахлоқий фазилатлар бола ақлини танимасдан, гапиришни билмасдан олдин ота-оналар турмуш тарзида ифодаланган. Кейинчалик эса, «ёмон бўлади» ибораси орқали давом эттирилган.

Масалан, мусулмон фарзанди қуёш чиққунча ухласа, «ёмон бўлади», эрта саҳарда эшик очилмаса, «ёмон

бўлади», «кунлик ризқимиздан бенасиб қоламиз» иборалари болаларни эрта туришга ундаган. Кечки пайт қуёш ботиш арафасида ухласа, «ёмон бўлади» деб уқтирилган.

Ҳайвонларга, қушларга тош отма, озор берма, «ёмон бўлади», мёваларни тишлаб ташлама, «ёмон бўлади», қуш уясини бузма, экинларни пайҳон қилма, «ёмон бўлади» каби иборалари орқали она табиатга ҳурмат, уни авайлаб асрашга ўргатилган, ҳозирги сўзимиз билан айтилганда экологик тарбия асослари берилган.

Саранжом-саришталик — уйнинг безаги, тежамкорлик — фаровонлик калити, тўғрилиқ, ҳалоллик — кўнгил хотиржамлиги эканлигини меҳнаткаш халқимиз унутмаган ва оилада болаларни ана шундай фазилатлар асосида тарбиялашга доимо вақт топиша олган. «Тома-тома кўл бўлур, томмай қолса, чўл бўлур» — халқ мақолининг қиммати ҳам ана шунда.

Ўзбек халқида болалар билан боғлиқ жуда кўп яхши анъаналар бор. Халқ педагогикаси болаларга меҳр-муҳаббат, уларни севиш, эркалаш, парвариш қилиш, таълим-тарбия бериш, эҳтиётлаш каби инсоний қарашларни тарғиб қилиб келган.

Оилада янги инсоннинг дунёга келишини барча халқлар қадимдан киши ҳаётидаги энг қувончли ҳодиса сифатида нишонлаб келганлар. Халқимиз ана шу қувончни ифода этувчи турли урф-одатларни ижод этган.

Ўзбекларнинг қадимий урф-одатларига кўра янги чақалоқнинг дунёга келиши фақат унинг ота-онаси учунгина эмас, балки ҳамма қариндош-уруғлари ва маҳалла-кўй учун ҳам севинчли ҳодиса ҳисобланган.

Ҳозирга қадар сақланиб келаётган қадимий одатлардан бири янги чақалоқ шарафига мевали дарахт ўтқозишдир. Бу билан улар янги чақалоқнинг дунёга келишини анъанавий маросимга айлантириш ва табиатга меҳр-муҳаббат уйғотибгина қолмасдан, балки кейинги авлодлар ҳаётининг фаровонлашишини ҳам кўзлашган.

Халқимизда фақат ўзининг боласинигина эмас, умуман ўзига яқин ҳамма болаларни севиш, эҳтиётлаш, уларнинг тарбияси билан шуғулланиш, пайти келса, шўх болаларни тартибга чақирриш, она сути бериб, парвариш қилиш анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб

келади. «Бир болага бутун маҳалла ота-она» деган мақол шундан. Маҳалладаги ҳар бир боланинг юриштириши, тарбияси учун ҳамма барабар масъулият ҳис қилган. Ота-онасиз қолган болаларни боқишни бутун маҳалла ўз зиммасига олган. Эмзикли болалар учун кўкрагида сути бор оналарни жалб этиш гоят қадрланган. Бу савоб иш, олиҳимматлик, бағриоқлик деб ҳисобланган. Боқувчиси йўқлар ҳам маҳалла эътиборидан четда қолмаган. Қазоси етганда бутун маҳалла кўмган.

Биз халқ оғзаки ижоди асарларини кўздан кечиран эканмиз, халқнинг ном қўйиш одатига кенг ўрин берилганини кўрамиз. Шарқ халқлари, хусусан ўзбек халқида шундай одат бор: болаларга оиладаги катталар, элу юрт ўртасида муътабар бўлган кишилар, эътиборли қариялар ном қўядилар. Бу қадимдан қолган расмдир.

Масалан, «Эрали ва Шерали» дostonида айтилишича, ўша замоннинг расмига кўра боланинг бирини подшо ўз қўлига олиб, бирини хотинига кўтартириб, ипак алвон чодирларнинг ичидан халойиққа қараб, болаларга муносиб от қўйишни сўради:

Бирисини бердим ҳайло гулима,
Бирисини ўзим олдим қўлима.
Бир маслаҳат сизлардай эл-кунима,
Биродарлар, от қўйинглар ўғлима.

... баъзилар айтди: эгизак бўлганидан кейин Ҳасан-Хусан бўлади, деб. Бировлар: Шамси ва Қамар... дейишди, яна бири айтди: Жалил ва Карим деб. Ҳеч бирининг дегани подшога ёқмай турганда тўқсон ямоқли тўн кийган Қаландар эл ўртасига чиқади. Ана шу қаландарнинг қўйган оти — Эрали, Шерали ҳаммага маъқул бўлади...

Ота-оналар болаларга исм қўйишда бадний асар қаҳрамонлари номига ҳам мурожаат этишади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар» романидаги Отабек, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Фарҳод ва Ширин, Ойбекнинг «Дилбар — давр қизи» поэмасидаги Дилбар исмлари билан юзлаб ўғил-қизларимиз аталди.

«Бола азиз, одоби ундан азиз». Бу мақолда ўзбек халқининг тарбияга оид қарашлари ўз ифодасини топ-

ган. Бу эътиқод йиллар давомида улар онгига сингиб кетган. Ота-оналар фарзанд кўриш, уларни соғлом ўстириш билан бирга, уларнинг одобли бўлишларини ҳам орзу қилишган. Бола тилга кириши биланоқ ахлоқий тарбиянинг алифбоси бўлган саломлашишни ўргатишган. Болалар уйга киришда, ўзидан катталар билан учрашганда, йўлда кетаётганда ўнг қўлини кўксига қўйган ҳолда «Ассалому алайкум» деб сўрашадилар. Бу ҳам халқ тарбияшунослигининг азалий ўлмас сабоғи бўлиб, ўзбек хонадонида мустаҳкам ўрин олган.

Халқимиз ўзининг анъанавий тарбия услубларида болалардан катталарга биринчи бўлиб салом беришни, катталар суҳбатига аралашавермасликни, уларни ҳадеб саволлар билан чарчатмасликни, катталар ўз жойларига ўтиргунга қадар ўтирмасликни, уйга меҳмонлардан сўнг киришни, лекин эшикни биринчи бўлиб очиб, ушлаб туриш, уларга ёрдам бериш каби одоб қоидаларига риоя этишни ҳар доим талаб қилган.

Ота-она дастурхондаги таомга қўл узатмагунча, ҳеч ким қўл узатмаган. Дастурхон атрофида ўтирганда чойни ёши кичиклар қўйишган. Пиёлани ўнг қўлига ушлаб, чап қўлини кўксига қўйиб, пиёлани олувчига узатган. Дастурхон атрофида ўтирганлар овқатини еб бўлса ёки бирор ёққа бормоқчи бўлса, фақат ёши катта кишилардан кечирим ва рухсат сўраб, кейин жойидан турганлар. Бундай қоидаларга риоя қилган болаларгина тарбия кўрган болалар сифатида баҳоланган. Болалар хулқ-атворига қараб ота-оналарнинг тарбиявий иқтидорларига баҳо берилган. Ижобий баҳолар «Отанга раҳмат!» каби рағбатларда ифода этилган бўлса, аксинча салбий ҳолатларга дуч келинганда «Падарингга лаънат» каби койиш ўзбек хонадони шайнига катта доғ ҳисобланган. Юқоридаги одоб қоидалари ҳозирги кунимизда ҳам ўз аҳамиятини деярли йўқотмаган бўлиб, улар болаларимизнинг маданий хулқ кўникмаларининг қарор топишида муҳим роль ўйнамоқда.

Халқ маданиятининг энг муҳим белгиларидан хушмуомалаликка, ҳозиржавобликка алоҳида эътибор берилган. Шарқ халқлари ўз болаларига сохталик, ясамаликдан нари юришни сингдириб келган, самимий муносабатни улуғлаган, ўргатган.

Халқ педагогикасидан чуқур ўрганар экансиз, мута-

факирларнинг таълим-тарбияга оид, одоб-ахлоққа оид асарларини кўздан кечирар экансиз, ўзбек халқи болаларни тарбиялашда тарбиявий ишнинг энг таъсирчан услуби — ўйин шаклидан жуда оқилона фойдаланганини кўрасиз. Ўғил болаларни уддабурон, чаққон, топқир қилиб, қизларни меҳр-шафқатли, уй ишлари-га киришимли қилиб тарбиялайдиган шундай анъанавий ўйин шакллари бўлганки, уларни халқ этнографиясини ўрганиш йўли билан тиклаш, ҳозирги ишларимизда ҳам қўллаш керак. Н. К. Крупская халқ тарбияси тажрибасидаги энг яхши услуб ва усулларни олишни тарғиб қилиб, ўзбек болалари ўйинларининг ўзига хос хусусиятларини ижобий баҳолаб, уларнинг таълим-тарбияда яқин муносабатда яшашларини, жуда кўп қизларнинг ўйинларга эгаллигини, жисмонан рус болаларига нисбатан чиниққанроқ, чаққонроқ эканликларини қайд қилган эди.

Халқ педагогикасида фарзандни жисмонан бақувват, ақлан баркамол қилиб тарбиялаш билан бирга уларни ҳаётга, турмушнинг оғир-енгил синовларига тайёрлаб боришга ҳам қаттиқ эътибор берилган. Бунда таълим-тарбиянинг ўғит, насиҳат, намуна бўлиш, меҳнатда чиниқтириш шаклларидан унумли фойдаланилган.

Ёз кунларидан бирида боғда кўмаклашаётган бола отасидан сўрабди:

— Нима учун мана бу дарахт қийшиқ, мана буниси эса тўғри?

— Ўғлим,— деб жавоб берибди ота,— бу дарахтнинг қийшиқ ўсган жойларини қирқиб, парвариш қилиб турилган, иккинчи дарахт эса ўз ҳолича ўсган, шунинг учун қийшиқ.

— Ундай бўлса, дарахтларни доим парвариш қилиш керак экан-да,— хулоса чиқарибди ўғил.

— Тўппа-тўғри,— деб жавоб берибди ота,— ўғлим, дарахтларни парвариш қилиш кўпи фойда келтиради. Сен ҳам худди ёш ниҳолга ўхшайсан. Сенинг хатоларингни тузатиб турсам, яхши нарсаларга ўргатсам, сен эса менинг сўзларимдан чиқмасанг, яхши одам бўлиб воёга етасан. Агар сен менинг гапларимга қулоқ солмасанг, худди мана бу иккинчи дарахтга ўхшаб эгри ўсиб воёга етасан, дебди.

Ота-оналар фарзанд фидойиларидир. Бу шарқ халқлари, хусусан ўзбек миллатига хос бўлган фазилатдир.

«...Уларнинг ҳаракатлари чаққон, жўшқин, бироқ ҳеч қачон бир ёқлама эмас. Қиз боланинг хатти-ҳаракати ёшлик чоғиданоқ кузатиб борилган, шу сабабли қизнинг фақат хатти-ҳаракатигина эмас, балки хулқи ҳам табиийдек кўринмас эди. У масалан, тез юришни хоҳлайди, лекин диннинг сиқуви остида юришга мажбур. Унга оёқни узатиб, қўлини икки томонга ҳаракатлантириб юриш ман этилганлиги учун ҳам унинг юриши алоҳида, фақат аёлларга хос характер касб этган. У оёқлари билан тез, лекин майда қадам ташлайди, шу билан бирга, фақат қўлларигина эмас, балки елкаси ва калласи ҳам деярли қимирламайди. Бундай кўриниш ва ўзини енгиллик билан бошқара билиши унинг маънавий «ман» лигини ифодалайди.

Кўплаб қизлар ўзларининг таассуротларини баъзан лаб ва қош ҳаракатлари билан олий даражада ифодалайдилар. Масалан, савол бермоқчи бўлса, у қимирламай қошини тепага шундай чаққонлик билан бир оз кўтарадики, натижада ҳақиқатан бошқа ҳар қандай савол унинг томонидан ортиқча эканлиги аён бўлади, чунки унинг юзи мукамал даражада ўз-ўзидан савол белгисига айланади...»

Дарҳақиқат, ўзбек хонадонида қадим-қадимдан қизлар тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Уларнинг хулқи, одоби, тарбияси ҳамиша диққат марказида бўлган. «Бир қизга етти маҳалла эга» деган нақлнинг яшаб келаётгани эса қизлар тарбияси билан кенг жамоатчилик шуғулланганидан, бу масала ижтимоий руҳ касб этганидан далолатдир.

Ўзбек хонадонидаги қизлар биринчи навбатда ота-онага итоатда, катталарга ҳурматда бўлиш руҳида тарбияланиб, одобнинг нозик томонларига ўргатилган. Шунинг учун ҳам улар ҳар доим серназокат бўлишган, айниқса, меҳмонлар олдида мулојим одоб сақлашган. Улар ёшлик чоғлариданоқ белгиланган хулқ-одобни ўзлаштиришган. Масалан, қизлар ўлтирган уйга ташқаридан ота ёки катта акалари кириб келишса, улар дарров ўринларидан туриб, салом беришга ўргатилган. Катталар билан бўлган мулоқотларда ўзларини вазмин тутишга, берилган саволларга эркак кишининг юзига деярли қарамай, гавдани бир оз эгиб, осойишта оҳангда жавоб беришга ундалган.

Қиз бола бир ёшга етганда икки қулоғини тешиб исирга тақишган. Улғайгач сочларини майда ўриб, қирқ кёкил қилиб орқасига ташлаб, бошига дўппи кийиб юришган. Сочининг кўллиги ва узунлиги унинг соғлом, одобли, гўзаллиги рамзи ҳисобланган. Қиз бола етти ёшдан ошгач, на отаси, на ака-укалари ўпиб эркалатмаганлар. Уни акалари ва ота-оналари билан бир хонада ётқизилмаган ва ҳоказо.

Тарихдан қизлар тарбияси билан асосан оналар шуғулланганлигини биламиз. Оналар ижтимоий фойдали меҳнатга кенг жалб этилиши муносабати билан ўзбек оилаларида ота-оналарнинг тарбия вазифаларида қайта тақсимланиш содир бўлди. Масалан, отанинг қизлар тарбиясига актив аралашуви оқибатида қизлар довлорак, жанговарроқ, чўрткесар, сўзамол, эпчил бўлиб тарбияланаётирлар.

Қизлар характеридаги бу ўзгариш жараёни шу қадар тез ва шу қадар шиддатли бўлдики, кўп вақт ўтмай оилаларда «қизларни аслига қайтариш» муаммоси кўндаланг турди. Аёл қудрати жами хатти-ҳаракатда эркаклар билан тенгликда эмас, назокат ва меҳр-шафқатда эканини ёшларга сингдириш зарур бўлиб қолди. Бу борада яна шарқона, ўзбекларга хос одоб-ахлоқни жорий этиш, латофат, босиқлик, мулоҳазалилик, андиша, ўзини тута билишликни тарбиялаш, халқ педагогикаси дурдоналаридан унумли фойдаланиш зарурлиги борасида кўп гапирила бошланди. Қизлар тарбиясида уларнинг ҳис-туйғуларига, табиат ва жамият олдидаги бурчини теран тушуниб етишига алоҳида аҳамият бериш кераклиги таъкидланди. Буларнинг ҳаммаси оиладан бошланади. Ўзбек хонадонида кичик ёшиданоқ қизларнинг кийиниши, шахсий гигиенаси, хатти-ҳаракати назоратга олинади. Қизларга оғир ишлар буюрилмайди. Уларнинг маънавий тарбиясига катта эътибор берилади. Қизларнинг ўзига хос иффати, одоби, кийиниш этикаси, кишилар билан муносабатда иболи, андишали бўлиш каби ахлоқий сифатлар сингдириб борилади.

Назаримизда қизларнинг ибоси, одоби ва маънавий камолотига фақат оиладагина эмас, балки жамият нуқтаи назаридан кўпроқ эътибор бериш, уларнинг диди, маданиятлардан фойдаланиш даражасини назорат қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундай тарбия намуналарини халқ тарбияшунослигидан ўрганса бўлади. Унинг ҳеч қаерда ёзилмаган шундай сабоқлари, нозик

жиҳатлари борки, уларни ўрганиш, тиклаш пайти келди. Халқнинг чуқур маданиятидан далолат берувчи кичик бир удумни эслатиб ўтмоқчимиз.

Қадим-қадимдан қиз бола уйда ёлғиз қолган бўлса, узоқдан келган эркак меҳмон ҳам бу хонадонга бостириб кирмаган. Юқини уйга ташлаб, хонадон соҳиби келгунча, кўча-кўйда айланиб юрган. Қариялар, аёллар бўлса бошқа гап. Уларга ота-она келгунча, иззат-икром кўрсатилган, меҳмон қилинган. Имкон бўлса, суҳбатлашиб ўтириш учун қўни-қўшни чақирилган.

Ўзбек оилаларида қизлар тарбиясига ўғил болаларга нисбатан масъулиятлироқ ёндашилади. Назаримизда, бунинг сабаби ота-оналарнинг қизларнинг келажаклари ҳақида кўпроқ қайғуришлари, бобо ва бувиларимизнинг анъанавий услубларига таяниб, уларни рўзғор меҳнатига кўпроқ жалб этишларидир. Қизлар уй юмушларига кўпроқ тортилади. Улар ёшлигиданоқ эпли қилиб тарбияланади. Уйни йиғиштириш, тонгда туриб эшик очиш, ҳовли ва кўчани чиннидек қилиб супуриш, кийим бичиш-тикиш, магазинлардан озиқ-овқат харид қилиш, кир ювиш ва кўплаб бошқа ишларга ўргатилади.

Деярли барча ота-оналарнинг (айниқса оналарнинг) фикрича, қизлар тарбиясига бўлган бундай масъулият, уларни меҳнатга ўргатишнинг оқибат мақсади — уларни бўлажак оилавий ҳаётга иложи борича яхши тайёрлашдан иборатдир. Қизларнинг табиатан интилувчанлиги, ҳаракатчанлиги, вазминлиги ва меҳнатсеварлиги улар билан ишлашни бир оз енгиллаштиради. Шарқ хотин-қизларининг меҳнатсеварлиги, ибоси, ҳаёси ва табиатан вазминлиги, айнақса, уларнинг меҳнати ғоят қадрланмоқда, ифтихор билан тилга олинмоқда. Албатта, бундан ҳамма ишларни аёллар бажаришлари лозим, эрларига тобе бўлишлари керак, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак.

Айни пайтда айрим оилаларда хотин-қизларга нисбатан ҳозирги кунда ҳам айни шундай нотўғри муносабатларда бўлинаётганлигини, ҳатто кичик ёшдаги ўғил болалар ҳам ўзларини ҳар жиҳатдан қизлардан, баъзан ҳатто онасидан ҳам устун қўяётганининг гувоҳимиз. Айрим оилаларда эркаклар аёлларга нисбатан кўпроқ ҳуқуққа эга эканликларини кўрсатишга уринадилар. Бу салбий ҳолатларга чек қўйиш керак.

Хуллас, ота-оналар қизларни ақлли, доно, чиройли, меҳнатсевар, кейинчалик оилани бошқара оладиган

қилиб ўстиришга ҳаракат қиладилар, ор-номусли, иф-фатли бўлишни истайдилар ва уларни шу руҳда тарбиялайдилар. Қизларга «Сепли қизим бўлгунча, эпли қизим бўл» деб насихат қилинишининг босиси ҳам шундадир.

Қари билгани пари билмас

Кексалар ҳақида гап кетганда, биз уларни хонадонимиз фариштаси, хайру баракаси деб атаймиз. Халқ донолиги, минг йиллик тажрибалар, миллий анъаналар қарияларимиз онгида, фаолиятида, турмуш тарзида жамлангандир. Улар ёш авлоднинг устози, мураббийси, ҳаёт дорилфунунидир. Донишмандлар қари билгани пари билмас, деб бежиз айтишмаган.

Ёш авлодни тарбиялашда кекса авлоднинг хизмати, айниқса бениҳоядир. Бобо ва бувилар оилада тарбияни мукамал йўлга қўйишда, чинакам халқчил тарбияни, оилавий тарбияни яратишда жонкуярлик қиладилар. Ёшларга таъсир этишининг энг самарали шакллари танлайдилар.

Оила жамиятнинг энг кичик ўчоғидир. Бу муқаддас даргоҳда келажак кишиси камолга етади. Кексалар кўпинча «Бугдой эксанг бугдой оласан, арпа эксанг — арпа оласан» дейишади. Шунинг учун ҳам келажакимизнинг қандай бўлиши бугун қандай ҳаёт кечираётганимизга, болаларимизга қандай тарбия бераётганимизга, улар қалбини қандай туйғулар, қандай орзулар билан тўлдираётганимизга боғлиқ. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрган, синовларига бардош берган кекса авлодчалик болалар тарбиясига катта масъулият билан қарайдиган киши бўлмаса керак. Улар ўзлари билганини сидқидилдан фарзандларга ўргатадилар, айти пайтда донишмандлик билан ёшларни ёмон хатолардан асрашга ҳаракат қиладилар. Улар инсоният абадий занжирида ўтмишда эришилган бой маънавий қадриятларни келажак авлодга етказувчи бебаҳо халқдир.

Ана шундай улкан масъулиятли вазифани бажаришда катта авлод вакиллари ҳиссасини ўзида акс эттирган оилалар жуда бахтлидирлар. Шаҳримиздаги мактабларнинг бирида 5—6-синф ва 8—10-синф болалари билан суҳбат ўтказдик. Маълум бўлишича, оиласида бува ва бувиси бор болаларнинг ўзлаштириши, хулқи бошқа ёш оилалардагига қараганда бўлакчароқ. Улар ўқитувчилардан кам танбех эшитишади, дарсда, айтиқ-

са меҳнат дарсларида ўзларининг уқувлироқ ва идроклироқ эканликларини намоён этишади.

Биз жуда кўплаб оилаларни кузатганимизда набиралар, уларни парвариш қилиш, тарбиялаш каби вазифалар бува ва бувиларга алоҳида масъулият юклашининг шоҳиди бўлди.

Ҳозирги бува ва бувиларни ёш жиҳатидан икки гуруҳга ажратиш мумкин. Уларнинг биринчиси ёш «қариялар», яъни нафақага чиққунга қадар ёшдаги бува-бувилар, иккинчиси эса нафақага чиққан қариялардир.

Биз кексалар ва набиралар орасидаги илиқ муносабат ҳақида гапирганда, асосан иккинчи гуруҳга кирадиган, яъни нафақа ёшига етиб «бува-бувилик гаштини сураётганлар»ни назарда тутаямиз. Чунки биринчи гуруҳдагилар «ёш қариялар» ҳали 50—60 ёшга бормаган, халқ хўжалигининг у ёки бу тармоғида ишлашади, том маънода бува-бувилик қилишга вақтлари йўқ. Ҳали уларнинг моддий-маданий эҳтиёжлари «сўнмаган» бўлади. Улар яхши кийинишни, яхши еб-ичишни, бўш вақтларини кўнгилли ўтказишни, телевизор кўришни, радио тинглашни, газета-журнал ўқишни, кино-театрларга боришни, янгича урф-одатлар ва маросимларда иштирок этишни истайдилар ва бу табиий. Шунинг учун бу тоифа «қариялар» набира боқинишнинг унча хуш кўрмайдилар, уларни ота-оналарига ёпиштиришга ҳаракат қиладилар, болаларни ясли ва боғчаларга жойлашни маслаҳат берадилар. Умуман, бу ёшдаги қарияларни болаларни — набираларни тарбиялашдаги таъсири оз бўлгани учун ҳам, гап асосан бошқа тоифадаги қариялар, яъни 50—60 ёшдан ортган қариялар ҳақида боради. Уларнинг ҳаёт тарзи бошқача. Уларнинг кўпчилиги нафақага чиққан. Моддий, маданий эҳтиёжлари бирмунча таъминланган. Улар ўзларининг кўп вақтларини маҳалла-кўй ва қариндош-уруғлардаги маросимларда иштирок этишга бағишлайдилар, набиралар парваришига ҳам фурсат топадилар. Кўпинча набиралар парвариши, уларнинг асосий ва сеvimли машғулотига айланган бўлади. Уларнинг болаларга таъсири беқиёс.

Шахсий намуна эса ҳамма вақт яхши самара беради. Бундай кексалар оилада ўзларини ягона тарбиячилар деб биладилар. Шу нуқтаи назардан болалар тарбиясига алоҳида меҳр билан қарайдилар. Болалар ҳам уларнинг самимий, фидойи меҳрини сезадилар,

уларга ишонадилар, эргашадилар. Кези келганда бува-бувиларнинг кичик авлод тарбияси олдидаги масъулияти оила гўлиқ бўлмаган (бола ё отасиз, ё онасиз ўсаётган) оилаларда, айниқса ортқ эканини айтиб ўтмоқчимиз. Бундай оилаларда кексалар болалар отасиз ёки онасиз ўсаётгани учун кўнгли ўксимасин дебгина қолмай, боланинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан баркамол бўлиши учун ҳаракат қиладилар. Одатда бундай оилаларда бува ўлган отанинг ўрнини, буви ўлган онанинг ўрнини босади, болани неварам деб эмас, болам деб муомалада бўлади. Яқин ўтмишда «тарбиялаш синовидан» ўтганликлари учун ҳам, яъни ўз болаларини тарбиялаганликлари, бу фаолиятни бошидан кечирганликлари учун ҳам тарбиянинг хилма-хил усул ва шакллари яхши биладилар, улардан билиб фойдаланадилар. Жумладан, оилада болаларни тарбиялаш учун халқ педагогикаси қўл келишини яхши биладилар. Уларда халқнинг илғор анъаналари урф-одатлари, эртақ ва мақолалари, қўшиқ ва дostonлари, топишмоқ ва маталлари мужассамлашган бўлади. Халқ оғзаки ижодида ақлий, ахлоқий ва жисмоний камолот, илм ва ҳунарга муҳаббат, инсонпарварлик ва меҳнатсеварлик, ростгўйлик ва мардлик каби тарбиянинг ҳамма таркибий қисмлари мавжуд.

Дарҳақиқат, халқнинг кўп асрлар мобайнида тўплаган, сайқал берган ижодиёти дурдоналарининг тарбиядаги роли бебаҳодир. Халқ донишмандлиги илдизидан баҳра олиб тарбия кўрган, энг эзгу тилаклари маънавий камолот, маданиятга бориб тақаладиган халқимиз руҳида бу донишмандликка ҳурмат билан қараш, эргашиб, ўрганиш ҳамиша олдинда бўлиб келган.

Биз ажойиб ёзувчилар, олимларнинг биографияларига назар ташлар эканмиз, уларнинг ўсиб юксалишида, инсоният тарихида буюк кишилар бўлиб етишишларида буви ва буваларнинг катта ҳиссаси борлигини кўрамиз.

Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Қуддус Муҳаммадий каби атоқли адибларимиз асарларида халқ оғзаки ижодиётининг таъсири беқиёс эканлигини яхши биламиз.

Ҳамид Олимжон болалик кунларида бувисидан тинглаган эртақлари ва уларнинг таъсир кучини шундай эслайди:

Болалик кунларимда,
 Уйқусиз тунларимда,
 Кўп эртак эшитгандим,
 Сўзлаб берарди бувим.
 ...Бувимнинг ҳар қиссаси,
 Ҳар бир қилган ҳиссаси
 Фикримни тортар эди.
 Ҳавасим ортар эди.
 Тинглар эдим бетиним,
 Узун тунлар ётиб жим,
 Сеза олардим кучин.

Боланинг одобли, ахлоқли ва меҳнатсевар бўлиб ўсишлари учун ҳар бир оиладаги шароит, оила бошлиқларининг намуна бўлишлари ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Уларнинг яхши одатлари, муомала маданияти, сўзи билан ишининг бирлиги фарзандлар учун ибратдир. Кексаларнинг яна бир ажойиб фазилати, болаларнинг руҳий ҳолатларини доим кузатиб боришлари улар қалбини англашга интилишидир. Сезасизми, ўзбек оилаларида бобо ва бувилар болалар боғчаси ёки мактабдаги ҳаёти билан, ўртоқлари ва машғулотлари билан батафсил қизиқадилар, набираларининг ҳамма ўртоқларини танийдилар. Ана шу жиҳати билан ҳам оилада болаларни тарбиялашда буви ва буваларнинг ҳиссаси ота-оналарникидан ортиқ бўлса борки, кам эмас. Ота-онасини тарбияладим ётар, неварамни ўзи тарбияласин, ўзи қарасин, деган гап жуда кўпчилик учун ётдир.

Ёши улуғларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш ўзбек халқининг қадимий удумидир. Шунга кўра кекса авлод вакиллариининг ёшларни меҳнатсевар, виждонли, чидамли, ақлли, хушчақчақ, дилкаш қилиб тарбиялашлари, кичиклар ҳақида қайғуришени, ёмонликка нафрат билан қарашни ўргатишлари яхши самара беради. Биз Шарқ халқларининг миллий-этник анъанаси ҳисобланган қарияларга ҳурматнинг тарбиявий кучини яна бир эътироф этмоқчимиз, ҳолос. Бу анъаналарнинг тарбиявий кучи шундаки, улар ёшларни кексаларнинг кўп йиллик меҳнат ва ижтимоий фаолият жараёнида тўплаган тажриба ва донолигини ҳурмаглашга ўргатади. Ўзбек оилаларида ёшлар акалари, опалари, ота-оналари, умуман катталарни чуқур ҳурмат қилиш руҳида тарбияланади.

Катталар олдида сукут сақлаш, тартибли, инти-

зомли бўлиш, катталар топшириғини сўзсиз бажариш, ўзидан катталарни тўрға ўтказиш, ёши улуглар олди-дан саломлашиб ўтиш, катталардан олдин таомга қўл узатмаслик, сўзни қунт билан тинглаш, ўрнидан туриб қарши олиш, кузатиш, суҳбатни бўлмаслик, қўлга сув қўйиш, катталар кавушини ўнглаб қўйиш каби қоидалар, одатлар ўзбек ҳонадонида болаликдан ўргатиб келинган. Булар халқ ҳаётига сингиб кетган.

Қарияларимизга ҳурмат-эҳтиром Шарқ билаларида ҳам кучли. Бу инсонпарварликнинг бир кўринишидир. Маълумки, бир-бирига мадад бериш, ночор одамларга раҳм-шафқат, саховат кўрсатиш инсоний фазилат, виждоний бурч саналади. Энг оғир пайтларда халқимиз берини бир-бири билан баҳам кўриб, саховатлик ва раҳмдиллик намуналарини кўрсатган, беморлар ҳолидан хабар олинган, уларга ҳеч бўлмаганда, икки оғиз умидбахш сўз билан далда бериш хайрли иш ҳисобланган. Инсонпарварликнинг ана шундай кўринишлари авлоддан-авлодга ўтиб халқнинг яхши удуми сифатида ҳамisha ардоқланиб келинади.

Меҳнат бахт келтиради

Халқимиз меҳнатни бош тарбиячи деб атайди. Сабаби инсон тарбияси асосан меҳнатга бўлган муносабатларига қараб белгиланиши бежиз эмас. Меҳнат ҳаёт демакдир. Меҳнат бахт калитидир. Меҳнат тарбияси эса тарбиянинг мағзини, меҳнаткашларнинг тарбиявий фаолияти мазмунини ташкил қилади. Ҳамма халқларнинг энг илғор анъаналари меҳнат жараёнида пайдо бўлади, такомиллашади. Халқ оммаси ҳар доим энг илғор, яхши ва улуг нарсаларнинг ижодкори ҳисобланган. Халқ ҳаётини, яшаш тарзини ўрганиш учун ҳам меҳнат анъаналарини билиш лозим.

Меҳнат анъаналарининг тарбиявий аҳамияти улканлигини унутмаслик керак. Чунки меҳнатга муносабатни қарор топшириш ёш авлод тарбиясининг асоси ҳисобланади. Меҳнат анъаналарининг таянчи сифатида ёшларни ҳаётга, ижтимоий меҳнат фаолиятида иштирок этишга тайёрлаш ҳам муҳим роль ўйнайди. Чунки меҳнат анъаналари замирида шахснинг ахлоқий сифатлари — меҳнатсеварлик, ерга ва табиатга муҳаббат, сувни исроф қилмаслик, саҳийлик, ҳар бир сўмнинг қадрига етиш, қаҳрамонлик, меҳнат бахт келтиришини англаш кабилар қарор тонади.

Болаларнинг меҳнатга муҳаббат қўйиб ўсишида

оиладаги ижтимоий муҳит жуда катта роль ўйнайди. Бунда ота-оналар, барча оила аъзоларининг хизмати беқиёсдир. Шахснинг ахлоқий шаклланиши, меҳнатсеварлик, илмга интилиш, ўз халқининг анъаналарини ҳурмат қилиш, ўз Ватанига содиқлик, жасурлик, садоқат, уни душманлардан ҳимоя қила олишлик каби тарбия кўринишлари билан камол топади.

Ўзбек оилаларида болаларнинг меҳнатга меҳр қўйишида қадимдан катталар намуна кўрсатиб келганлар. Одатда қизлар уй хўжалигида онага ёрдам беришган, овқат тайёрлашган, укаларига қараган, уйни саришта қилишиб, тикиш-бичишни ўрганишган. Ўғил болалар эса экин экиш, уни парваришлаш, йиғиш, янчиш, ҳайвонларни боқиш каби юмушларни бажаришган. Оила аъзолари етиштирган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини йиғишда, айниқса, пахта, полиз экинлари, узум ва мевали дарахт ҳосилини йиғиб-териб олишда катта-ю кичик баробар иштирок этишган.

Халқ педагогикасида тарбиялашнинг турли-туман йўл ва усуллари, воситалари, манбалари мавжуд. Бундай йўл ва усуллар ранг-баранг бўлиб, у фақат тарбиячининг қарашларига боғлиқ бўлмасдан, балки болаларнинг ўзига хос хусусиятларига ҳам асослангандир. Бу йўл ва усуллар халқ ижоди манбаларида ўз ифодасини топган. Бундай ижодий манбалардан бири халқ эртакларидир. Масалан, бир эртакда ота боласини меҳнат қилишга олтин ваъда қилиб қизиқтиради, ўзининг шахсий намунаси билан ҳунарнинг фойдали, афзалликларини ҳикоя қилиш орқали ҳаётга тайёрлайди, тарбиялайди.

Намуна сифатида қуйидаги эртакларни таҳлил қилайлик. Бир камбағал ўлими олдидан ўзининг уч ўғлини чақириб, узум ишкомларидан бирининг тагига олтин кўмганлигини, лекин ҳозир айнан қайсисининг тагига кўмганлигини эслай олмаслигини айтибди. Агар болалари олтинларни топиб олишса, бойиб кетишларини уқғирибди ва оламдан ўтибди. Ака-укалар ота ўлимидан кейин олтин топиш илинжида зудлик билан бир неча кун давомида боғни бир бошдан чопа бошлашибди. Улар қанча чуқур қавлашмасин, олтинни топиша олмабди. Яхши чопилган ер ва узумзор келгуси йили жуда катта ҳосил берибди. Ҳосилни вақтида териб, сотган ака-укалар тезда бойиб кетишибди. Шунда улар, ота узумзорларга олтин кўммаганлигини, шу ҳийласи билан боққа яхши қараш, парваришлаш лозимлигини,

ҳалол меҳнат қилишлари кераклигини айтганини фаҳм-лаб олишибди.

Бошқа бир эртақда ўжар, инжиқ болани тарбиялаш масаласи олға сурилган. Қунлардан бирида ота ёш ўғли билан даладан қайтаётганда, йўлда ётган тақани кўриб қолишади ва ота ўғлига:

— Тақани ол!— дейди.

— Нимага оламан? Бу менга керак эмас, синган тақа-ку?— деб жавоб беради ўғил.

Ота ҳеч нима демасдан, тақани олиб, йўлида давом этади. Улар шаҳарга кириб қелишади. Ота тақани темирчиларга сотади ва пулига ҳолва сотиб олади. Ўғлига эътибор бермаган ҳолда ҳолвани еб, уйи томён жўнайди. Ўғил ҳам ҳолвани егиси, тотиб кўргиси келадий. Буни отаси пайқаб тургани учун кўлидаги ҳолванинг бир донасини атай ерга ташлаб юборади. Ўғил дарров энгашиб ҳолвани олиб, оғзига солади. Бир оздан кейин ота яна битта ҳолвани ерга ташлайди.

Шундай қилиб, улар манзилга етиб келгунича ўн мартача ҳолва «тушиб» кетади ва ҳар сафар боласи уни териб, оғзига солади. Ниҳоят ота тўхтаб, қолган ҳолвани ўғлига берар экан, деди:

— Кўрдингми, бир марта ерга эгилиб, тақани олишга бўйнинг ёр бермади, дангасалик қилдинг, тақанинг пулига келган ҳолвани ердан олиш учун эса ўн мартадаб ерга эгилдинг. Энди қулоқ сол, агар сен осон ишни оғир деб ўйласанг, ундан ҳам қийинроқ ишларга дуч келасан, агар оз билан қаноат қилишни ўрганмасанг, кўпни ҳеч қачон қўлга кирита олмайсан.

Халқнинг донолиги шундаки, у болаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга ола билган ва оилавий тарбияни халқ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борган. Яна бир жиҳатга эътиборни қаратмоқчимиз. Шарқ халқлари ишқмас, бекорчиларни ҳаммиша қоралаб келган. Шунинг учун ҳам оилада ишсиз юришдан уялиш ҳиссини тарбиялашга алоҳида эътибор берилган. «Бекор тургунча, бекор ишла», «Ишлаган — тишлайди, ишламаган кишнайди», «Ишлаган хор бўлмас», «Ялқовликнинг охири хўрлик», «Бекордан худо безор» каби мақолларда халқнинг меҳнатсеварлик руҳи акс этиб, мақсадсиз ҳаёт кечириш қораланган.

Бир доно кишидан:

— Нимани эсда сақлаш ва нимани унуттиш керак?— деб сўралганда.

— Агар сенга кишилар яхшилик қилган бўлсалар, ҳар доим эсда сақла, сен кишиларга яхшилик қилган бўлсанг, унут,— деб жавоб берган экан.

Яна донодан:

— Ким бахтли? Бахтнинг ўзи нима?— деб сўралганда.

— Ким экса, тикса ва ҳосилини ўзи йиғиштириб олишга муяссар бўлган бўлса — шу киши бахтлидир, агар ўлимидан олдин ҳамма нарсани тўплаб олса — бахтсиздир,— деган экан.

Бу ва шулга ўхшаш ибратли ҳикматлар, мақол ва маталлар, нақллардан кекса авлод вакиллари ўз тажрибасида жуда оқилона фойдаланиб келган. Ана шулар ҳақида ўйлаганингда халқ ҳикматлари, мақол ва маталлари бежиз дунёга келмаслигига, улар халқ топқирлигини ифодалабгина қолмай, муҳим воқеа, ҳодисаларнинг, ижтимоий жараёнларнинг акси эканлигига ҳам ишонч ҳосил қиласан.

Ўзбек оилаларида ёшларни оилавий ҳаётга, рўзгор юритишга жуда ёшлик чоғидан тайёрланиши кўпчиликка аён. Бу ҳақда сўз очишимизнинг боиси — бу яхши одат асосан меҳнатга кўникириш жараёнида олиб борилишига эътиборни қаратмоқчимиз. Болалар жуда эрта, ҳали боғча ёшидан ота-оналарининг, оиладаги катта ёшлиларнинг меҳнатини қадрлашга ўргатилади, улар ёнида қўлидан келганча қарашишга кўникма ҳосил қилинади. Болаларда оила, рўзгор ишига кўмаклашиш ҳисси жуда эрта уйғотилади.

Ҳозирги пайтда ҳашар кишиларнинг ҳамдўстлик ва ўртоқлик фазилатларини намоён қилишнинг ёрқин рамзи бўлиб қолган. Ҳашар катта тарбия мактаби ҳамдир. Бунда ҳар кимнинг ҳиссаси, ҳиммати ҳамманинг кўз ўнгида туради.

«Ҳашарда иштирок этишнинг ўз гашти бор»,— дейди меҳнаткаш халқимиз. Бундай анъанавий маросимларга болаларни ҳам сафарбар этиш катта тарбиявий аҳамият касб этган.

Ҳашар жумҳуриятимизда меҳр-оқибат, шон-шараф иши сифатида талқин қилинади. Давр ўтиши билан ҳашарнинг ижтимоий қадри ҳам ўзгарди. Илгарилари ҳашар маҳалла, қариндош-уруғ, дўст-биродарларнинг оғирини енгил қилиш, унинг ўзини тиклаб олиши учун ёрдамлашиш маъносида ўтказиладиган бўлса, кейинчалик у умумхалқ ҳаракатига айланди.

Тошкент, Чоржўй, Газли, Бухоро, Махачқалъа, Арманистон ва Тожикистондаги қаттиқ зилзилалар натижасида вужудга келган вайронагарчилик, ижтимоий талафотларни тузатишда фақат бутун мамлакатимиз аҳлигина эмас, ҳатто чет элликлар ҳам ёрдам қўлини чўздилар.

Ўзбекистон шароитида баҳор ойларида ариқ ва каналларни тозалашга алоҳида эътибор берилади. Шунинг учун ҳам ҳар йили март ойининг бошларида шаҳар ва қишлоқларда, маҳаллаларда истиқомат қилувчи барча катта-ю кичик баравар ҳашарга чиқишади. Байрамлар олдидан ҳам шундай ҳашар ўтказиш — уйларни оқлаш, тартибга солиш одат тусини олган. Мазкур маросимларда иштирок этишни, урф-одатларимизни бажаришни ҳар бир колхозчи, ишчи, шифокор, ўқитувчи, олим, ҳар бир йигит ва қиз ўзларининг муқаддас бурчлари деб биладилар. Бундай анъаналар болалар қалбида меҳнатга меҳр уйғотади, кўпчилик билан ишлашга даъват этади, энг муҳими, уларнинг ишсиз бўлмасликларининг олдини олади, қайси ёшда бўлишларидан қатъи назар баҳоли қудрат оиланинг фойдали аъзоси бўлиб қолишга ундайди. Ўзининг меҳнатидан қониқиш ва қизиқиш ҳиссини уйғотади.

Ҳар йили ўзбек оилаларида анъанавий байрам — Наврўз зўр хурсандчилик билан кутиб олинади. Бу қадимий байрам табиатнинг уйғониши, унинг гўзалликларини намойиш этувчи рамзий хусусиятга эгадир. У кишиларни ҳаётга муҳаббат, табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлишга, меҳнатга чорловчи энг қадимий байрамлардан биридир. Азал-азалдан меҳнаткаш халқимиз Наврўзни дастлаб оилаларда, сўнгра шаҳар ва қишлоқларда, дала-боғларда, сайлларда кўтаринки руҳ билан нишонлашга одатланган. Унинг ягона жамоачилик мақсади ва тарбиявий аҳамияти улуғлиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Чунки «Наврўз» жуда қадимий деҳқончилик маданиятига эга бўлган, ерга, табиатга нисбатан авайлаб муносабатда бўлиш, меҳнат ва маънавий тарбиянинг теран анъаналари мавжуд регионимиз халқлари учун том маънода янги меҳнат йилининг бошланишини билдиради. Шу нарса диққатга сазоворки, ўтмишда «Наврўз» байрами кунлари урушлар тўтатишган, низолар унутилган, одамлар тинч ва яхши кўшничилик муносабатларига интилишган.

Афсуски, сўнгги ўн йиллар мобайнида бир вақтлар Ўрта Осиё ва Қозоғистонда жуда машҳур бўлган «гул

сайли», «ҳосил байрами», «қовун сайли» ва бошқа шу каби байрамлар ҳамда маросимлар эсдан чиқарилди ёки деярли унутиб қўйилди. «Масхарабоз», «Қизиқчи», «Қўғирчоқбозлар», «Дорбоз» сингари азалий халқ томошолари, мушоиралар, аскиябозликлар, миллий спорт ўйинлари ва ҳоказолар йўқола бошлаган эди. Ҳолбуки, бу байрамларнинг ҳаммаси заминда улкан меҳнат тарбияси ётади. Бу байрамларга тайёргарлик қарийб йилнинг тўрт фасли давомида боради. Негаки, гул сайли, қовун сайли, ҳосил байрамида қатнашиш, унда кўпчиликнинг эътиборини қозонмоқ учун тайёргарликни ҳар бир оила уруғ ташлашдан, ўзи етиштираётган гул навини саралашдан, деҳқончилик қилаётган ерига яхши ишлов беришдан бошлаган. Йил давомида бор иқтидори, зеҳнини қўйиб, кўпчиликнинг нигоҳига олиб чиқадиган маҳсулоти ўзгаларникидан яхшироқ бўлишига ҳаракат қилган. Бу ҳаракатни йил давомида сусайтирмаган ҳолда, хоҳ гулнинг, хоҳ қовун-тарвузнинг, хоҳ пахтанинг гўзал, сифатли, чидамли, чиройли навларини етиштирган миришкор деҳқонлар халқ раҳматини олган, ўзлари етиштирган асл навлар улар номи билан юритилган. Бу тадбирларнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, унда оиланинг ҳамма аъзоси барабар иштирок этган, муваффақияти барабар рағбатлантирилган.

Азал-азалдан меҳнат соҳасида яратилган, авлоддан-авлодга ўтиб, умрбоқий бўлиб қолган илғор анъаналарни ўрганиш ва таҳлил қилишни, халқ донолиги мағзини чақиш, тажриба орттириш, ақлий камолотга етиш деб уқтириб келинган. Оилавий анъаналарни ўрганишнинг халқчиллигини, миллий хусусиятини билиш халқнинг маънавий гўзаллигини билишдир.

Ҳунарли — зар, ҳунарсиз — хор

Ўзбек оилаларидаги эътиборга лойиқ яхши удумларнинг яна бири шундаки, улар болаларни ёшлигиданоқ ҳунарга, маълум бир касбга, умуман, меҳнатга ўргатиб борадилар. Кўп оилаларда ёшларни биринчи навбатда бирон ҳунарли бўлишига ҳаракат қилинади. Ҳозир кўп оилаларда болаларнинг мактабда яхши ўқишига, келажакда бирон олий ўқув юртига кириб ўқишига ҳаракат қилинади. Лекин шундай оилалар ҳам борки, уларда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган анъанавий ҳунарлари, касблари мавжуд: заргарлик, мисгарлик, кулолчилик, наққошлик, зардўзлик, косиб-

чилик... Бундай оиладаги болаларнинг ҳаммаси яхши ўқиган, олий маълумот эгаси бўлсалар-да, оиланинг анъанавий хунарини ҳам яхши эгаллаганлар, эл ичида обрў топганлар.

Қиздир, йигитдир ҳунар эгаси бўлиши хайрли иш эканлиги халқ оғзаки ижоди материалларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, «Зиёд ботир» эртагини олиб кўринг. Зиёд ботир куни билан ўз отасидан ҳунар ўрганadi. Оқибатда бола отасидан ҳам устун бўлиб етишади. Бир куни Зиёд ботир тайёрланган ўқ-ёйни отасига кўрсатибди. Отаси уни кўриб, жуда ҳайратда қолди. Ўқ-ёйнинг қабзасига ажойиб байтлар нақш қилиб ёзиб қўйилган экан. Ўқ-ёй шундай чиройли чиқибдики, уни қўлига олиб кўрган киши уни ясаган устага таҳсин ўқимай иложи йўқ экан. Отаси жуда хурсанд бўлибди ва ўғлининг пешонасидан ўпиб: «Балли, ўғлим, менинг ҳунаримни ўрганиб олибсан, энди то умрингнинг охиригача ҳеч кимга хор бўлмайсан»,— дебди.

Кўпчилик оилаларда оналар уй бекаси сифатида уй хўжалиги ишлари билан банд ва болалар тарбияси билан шуғулланадилар. Оила бошлиқлари оила бюджетини тўлдириш учун қўшимча иш топадилар. Аёллар ҳам кўпинча корхоналарнинг буюртмаларини олиб, уйда дўппи, қалпоқ, ёстиқ жилдлари ва бошқа буюмлар тикишади. Шу кунларда шаҳарда ҳам касаначилик ҳаракати, кооператив ҳаракати авж олмоқда. Уйда ишлайдиган аёлларнинг фикрича, касаначилик болалар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатаркан. Улар болаларни ёшига, уқувига қараб жалб қиладилар, меҳнат, ҳунар ҳар ким учун ҳам шараф эканини уларга ёшлигидан сингдириб борадилар. Болаларнинг ўзлари ҳам оила бюджетига ёрдам бераётганликларидан, кўпчиликка нафлари тегаётганидан хурсанд бўладилар.

Оилада касб-ҳунар эгаллаш анъаналарини давом эттириш шарафли ишдир. Бунга риоя қилинаётган оилалардан халқ хўжалигининг турли соҳалари учун яхши мутахассислар етишиб чиқмоқда. Ишга келган жойларида улар қийинчилик билмайдилар. Кишилар билан муомала-муносабатда ҳам, касбларига оид янгиликларни сўраб-суриштиришда ҳам улар ташаббускор, ишда анча кўзлари пишиган бўлгани учун ҳам дадилроқ бўладилар. Мисол тариқасида Наманган шаҳар, Гагарин кўчасида истиқомат қиладиган Ҳалимаҳон опа оиласига назар ташлайлик. Ҳалима опа болаларнинг

отаси йўқлигини (вафот этган) билдирмай фарзандларини меҳнатга эш қилиб-вояга етказди. Ўзи ҳам бадий буюмлар фабрикасида меҳнат қилиб, уларга ўр-нак бўлди. Хунарли киши хор бўлмаслигини кўрсатди. У аввало болаларига ишнинг катта-кичиги бўлмаслигини, кишиларга нафи тегадиган касбни эгаллаган киши элда ҳурмат қозонишини сингдирди. Кишилар орасида меҳнат қила бошлаган фарзандлари кўп ўтмаёқ она-лари ҳақ эканлигини англадилар.

Катта ўғли Исмаатжон Абдурахимов медицина билим юртида етакчи ошпаз бўлиб ишлайди. Неъматжон эса дурадгорлик соҳасида обрў топди. Қизи Ҳабибахон эса она изидан бориб, чеварлик хунарини эгаллади. Уй-рўзгор ишларида онасининг дастёри.

Касб қандай танланади?

Бу муҳим ҳаётий масалани ҳал этишда ёшларга оила ёрдам бериши керак. Бунда оиладагиларнинг меҳнат анъаналари, ота-оналарнинг шахсий намунаси катта аҳамиятга эгадир. Бунда биринчи навбатда ёшларнинг қизиқиши, уқуви, оила имкониятлари, жамият эҳтиёжи назарда тутилмоғи керак.

Бироқ болаларининг келажақда қандай кишилар бўлиб етишиши, қандай касб эгаси бўлишини ўз билганича ҳал қилишга интиладиган оилалар ҳам кўп. Улар ўғил-қизларининг қизиқиши, лаёқати билан ҳисоблашмайдилар.

Ҳозир ота-оналарнинг кўпи олий маълумотга эга кишилардир. Улар ўз фарзандларининг ҳам албатта олий ўқув юртига кириб ўқишларини қаттиқ туриб талаб қилишади. Ўғил-қизлари ўз қизиқишлари, иқтидорларига қараб танланган касбларни улар оила шаъни учун номуносиб деб биладилар. Ўзлари ўқимишли бўла туриб ҳам кишининг қадр-қиммати эгаллаб турган лавозими билан эмас, бажараётган иши билан баҳоланишини тушуниб етмайдилар. Қандай ишда бўлишидан қатъи назар киши биринчи навбатда ўзи қилаётган ишдан қаноатланиши, кўнга нафи тегаётганидан ғурурланиши кераклигини унутиб қўядилар.

Оилада ўқувчиларни касб танлашга ўргатишда нималарга эътибор бериш лозим?

Кўп оилаларда кечқурунги дам олиш соатларида ота-оналар болаларига ўз касби, унинг мазмуни, моҳияти ҳақида завқ-шавқ билан сўзлаб жуда тўғри қиладилар. Одатда, меҳнатда бахт топган кишиларнинг ўз касби, касбдошлари, ўз меҳнатлари орқали киши-

ларга келтираётган яхшилиги ҳақидаги суҳбати ма-роқли ва самимий бўлади. Ана шу самимият болалар-да ота-оналари, шунингдек, касб-кориға қизиқиш уй-ғотади, улар каби ўз меҳнатлари орқали элга, халқи-мизга танилиш иштиёқи туғилади. Бу иштиёқ бора-бора орзуга, мақсадга айланади.

Ўрни келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, ай-рим оилаларда катталар нуқул ишларидаги камчилик-лар ҳақида гапирадилар, ҳатто маоши каттароқ иш бўлса, бу муассасани ташлаб кетишга тайёрликларини ҳам яширмайдилар. Бунинг оқибати ёмонлиги шунда-ки, бу оиладаги болалар ҳам ҳар қандай касб-ҳунар қимматини пул билан ўлчашга одатланадилар.

Ҳозирги пайтда касб танлаш масалаларининг тўла ва оқилона ҳал қилиниши ота-оналарнинг мактаб би-лан ҳамкорлиги қай даражада эканига ҳам боғлиқдир. Ота-оналар мактаб билан мустаҳкам алоқа боғласалар, ўз болалари қалбида бирон-бир касбга иштиёқ уйғо-тиб, уни мактабдаги касб танлаш иши билан боғлай олсалар, уни таълим жараёни, дарсда фан асосларини чуқур ўрганиш, амалий машғулотларни муваффақият-ли ташкил қилиш ва ўтказиш билан уйғунлаштира ол-салар, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Мактаб ва ота-оналар комитетлари биргаликда халқ хўжалигида на-мунали меҳнат қилиб, обрў орттирган ишчи, деҳқон, ўқитувчи, шифокор ва бошқа касб эгалари, шунингдек, меҳнатдан бахт топган қариялар билан ўқувчиларнинг учрашувларини уюштириб турсалар, ўқувчиларнинг ўз-лари қизиққан касбларига меҳри янада ортади.

Халқ хўжалигимиз учун миллий кадрлар тайёрлаш масаласи тобора олдинги ўринда бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Бу муаммони ҳал этишда изланаётган, маъ-лум даражада ютуққа эришган ташкилотларнинг иши оммалаштирилиши зарур. Ҳар бир ижобий ютуқ бош-қаларга ўрнатилган бўлмоғи керак.

Меҳмон — отангдан улғ

Халқимизнинг меҳмондўстлиги ҳақидаги суҳбатни юртимизда кенг тарқалган мақолдан бошлаганимиз бежиз эмас. Дарҳақиқат, ўзбек халқига таъриф бери-ладиган бўлса, кишилар тилига биринчи навбатда «меҳмондўст» деган сифат келади. Зеро, яхши суҳбатга илҳақлик элимизда азал-азалдан мавжуд. Меҳмон ус-тида жон фидо қилиш, улуғлаш қон-қонимизга сингиб кетган азалий одат, ахлоқий маданиятимизнинг ёрқин

ифодаси. «Меҳмон олдида мушугингни пишт дема», «Меҳмонга ош қўй, икки қўлини бўш қўй», «Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан» сингари мақолларда ҳам ана шу ҳаётий, умри узоқ фазилатларимиз, одамижонлик фалсафамиз акс этган.

Жумҳуриятимизнинг қайси вилоятига борманг, одатда «Қутлуғ остонадан (қутлуғ уйдан) қуруқ кетманг» деган иборани кўп марталаб эшитасиз. Остонанинг қутлуғлиги, унинг сермеҳмонлиги, уйнинг сертавозелилигидир.

Меҳмон келиши илгаритдан маълум бўлса-ку, ўзбек хонадони нақ тўйхонага айланади. Олдиндан белгиланган тантаналар, маросимлар, таваллудни нишонлашларда оиланинг катта-кичиги баробар ҳаракат қилади, тайёргарлик кўради. Лекин ўзбек хонадонига тўсатдан келадиган меҳмонлар ҳам ҳамиша қутли. Баъзан уйимизга, бошқа миллат кишилари, ошна-оғайнилар, қариндош-уруғлар тўсатдан келиб қолишади. Уларни табассум билан кутиб олинади, хонадонда қандай ноз-неъматлар бўлса, бари дастурхонга қўйилади. Одатда, ҳеч ерда меҳмондан нега келдингиз, ётиб қоласизми, деб сўралмайди. Қўнглига келадиган гап айтилмайди, катта-кичикнинг чеҳраси очиқ, сертакаллуф бўлади. Кўрсатилган хизмат миннат қилинмайди. Иззат-икром, хушмуомалалик билан илтифот кўрсатилади.

Ўзбек хонадонларидаги яхши хислатлардан бири оилаларда меҳмон кутишга болаларни ҳам жалб этишга ҳаракат қилинишидир. Улар меҳмонларни «Хуш келибсиз!» деб кутиб оладилар, дастурхонга нон, мевачева олиб кирадилар, чойдан бохабар бўладилар.

Таомдан олдин ва таомдан сўнг қўлларини ювдирганлар. Бунинг учун дастурхон йиғиб олингач, сочиқ ушлаб, чилоччин тутиб қўл ювдирилган. Қўлини ювгач, кишилар «рахмат, барака топ, муродингга ет», деб дуо қилишган. Шу сабабли ёшлар қўлга сув қуйиш учун доимо тайёр турганлар, ҳатто талашишган.

Эркак ҳар куни ишга бораётганида ёки ишдан қайтгандан сўнг унинг оёқ кийими тозаланиб, ўнгарилиб қўйилган. Борди-ю уйга меҳмон келса, у кишининг ҳам оёқ кийимлари ювилиб, тозаланиб, ўнгарилиб қўйилган. Буни, одатда, оиланинг ёшроқ фарзандлари бажаришган. Болалар ана шу тариқа яхши урф-одатларга риоя қилиш руҳида тарбиялаб борилади.

Меҳмондорчилик анъанасида чуқур инсонпарварлик одобларини шакллантирувчи омиллар бор. Унда одам-

ларга муҳаббат, зийраклик, ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш, уларнинг қайғуларига ҳамдардлик, лозим бўлса ёрдам бериш, инсоний қадриятларга хайрихоҳлик ва бошқа ижобий сифатлар намоён бўлади.

Бир қатор маросимларда барча оила аъзолари қатори болалар ҳам иштирок этишади. Ота-оналарнинг чин юракдан, очиқ юз билан меҳмон кутишлари, улар ҳақида кўрсатаётган ғамхўрликлари болалар қалбида унутилмас таассурот қолдиради, ота-оналарига ўхшашга интиладилар ва оқибат-натижада улар ҳам меҳмондўст бўлиб тарбияланадилар. Меҳмонларни кутиб олиш ёки меҳмонда бўлишда риоя этиладиган қоидаларга қизиқиш билан қарайдилар. Демак, меҳмондўстлик болаларда хулқ маданиятини тарбияловчи самарали омил ҳисобланади.

Дўст билан обод уйимиз

Ўзбек оилаларида ёш авлоднинг дўстлик, аҳиллик, бирлик руҳида тарбияланишига азалдан катта аҳамият берилади. Халқнинг энг илғор вакиллари дўстликни доимо қадрлаб келганлар. Халқ «Дўстсиз бошим — тузсиз ошим», «Бирлашган куч енгилмас», «Дўстни бошингга кўлфат тушганда сина», «Куч — бирликда» сингари мақолларда ўзининг энг эзгу ниятларини ифода этган. У ноаҳилликни ҳамиша қаттиқ қоралаб келган.

Халқ ўртасида дўстлик ҳақида эртақ ва ривоятлар ҳам кўп тўқилган. Масалан, бир отанинг уч ўғли бор экан. Кунларнинг бирида у фарзандларини чақирибди. Тўнғич ўғлига бир новдани бериб, қани синдир-чи, дебди. У ўйлаб-нетиб ўтирмай, новдани синдирибди-да, отасига узатибди. Ота иккита новдани битта қилиб, энди синдир-чи, дебди. У сал қийналиброқ синдирибди. Кейинги гал ота тўртта новдани узатибди. Ўғил ҳарчанд уринмасин, барибир синдирибди. Шундан кейин қария:

Кўрдингларми, агар аҳил бўлсанглар, сизларни ҳеч ким енга олмайди, — дебди.

Кўп хонадонларда ўғил ва қизлар ана шу эртақда олға сурилган гоё бўйича тарбияланади, яъни аҳиллик ва иноқ бўлишга даъват этиб келинади.

Ўзбек халқининг оташин фарзанди Ҳамид Олимжон ўзининг бир нутқида дўстликни таърифлаб, элимиз дилидаги гапни айтган эди: «Биз бир қориндан талашиб чиққан халқларнинг вакилларимиз. Бизнинг бешигимиз

бир ерда бўлган. Қозоқ онасининг айтган алласига ўзбек боласи ҳам ухлаган. Ўзбеклар тожиклар билан бир ҳовлида яшаб келганлар. Навоийни туркманлар худди ўзбеклардай яхши кўрадилар, қирғизнинг тўйи ўзбекларсиз ўтмаган. Бизнинг халқларимиз бир-биридан қиз олиб, қиз бериб, қуда бўлиб келганлар. Бизнинг боболаримизнинг қабрлари бир-бирига жуда яқин қўйилган».

Оилавий тарбияда байналмилал анъаналарнинг хизмати каттадир. Жумҳуриятимиз оилалари кишилар жам бўлган жой бўлибгина қолмасдан, балки турмуш тарзи, кишиларнинг ўзаро ёрдамига асосланган, одатларимизнинг шаклланиши ва ривожланиши маркази ҳамдир.

Умуммиллат муносабатларига асосланган бундай турмуш тарзи ва муносабатлар кундан-кунга турли миллатларга мансуб байналмилал оилаларнинг ва янгидан-янги анъаналарнинг шаклланишига, кўпайишига сабаб бўлмоқда. Буни алоҳида қайд этиш ўринлики, турли миллатларга мансуб байналмилал оилалар ўзларининг тузилиши ва яшаш шароитларига қараб сон ва сифат жиҳатидан турли кўринишда намоён бўлмоқда. Турли миллатлардан ташкил топган оилалар шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилишмоқда, уларнинг оилавий муносабат характерида турли миллатга мансуб томонлари кўп учрайди. Уларнинг турмуш тарзларида олдинги анъаналар ҳозирги кунда вужудга келатганлари билан анча тез уйғунлашмоқда. Бундай оилаларда туғилган болалар миллий ўзбек мактабларида ўқишади ва ўзбек тилида бемалол гаплашадилар.

Шаҳар ва шаҳар типигаги посёлкаларда истиқомат қилувчи бундай оилаларнинг фарзандлари, одатда, рус мактабларида ўқишади ва оилада ҳам аксарият рус тилида гаплашадилар. Лекин бундан қатъи назар, улар ўзбек тилини ҳам мукамал билишади. Шу сабабли бўлса керак, бундай оилаларда ҳар икки миллат вакилларига мансуб миллий анъаналар уйғунлашган бўлади. Шаҳар ёки шаҳар типигаги посёлкаларда истиқомат қиладиган бундай оилаларнинг айримларида болалар ўзбек тилига нисбатан кўпроқ рус тилида мулоқотда бўлиши, ҳатто ўзбек тилини унутаёзиш даражасига ҳам борилганини кўриш мумкин. Бу кечирилмас ҳолдир. Бундай ҳолнинг давом этиши ўзбек миллий анъаналари ва уларнинг тарбиявий таъсиридан бебаҳра қолишга, йигит ва қизларда урф-одатлар, меҳр-

оқибат, одоб-ахлоқ ва бошқа маънавий қадриятлардан бебахра қолишга олиб келади. Бунга, яъни болаларнинг «аросатда» қолишига йўл қўймаслик керак.

Одатда, турли миллатга мансуб оила фарзандлари ва ота-оналар диний урф-одатлар, хотин-қизларга нисбатан паст назар билан қараш каби салбий кўринишлардан холидир. Бундай оила фарзандлари, нисбатан, ўзларининг ҳаёт йўллари тинчлашда ёки шахсий ҳаётларини вужудга келтиришда мустақил йўл тутишлари билан ажралиб туради.

А. Н. Қўчқорова ҳикоя қилади: «Мен Комида хизматчи оиласида туғилиб ўсганман. Отам Рубан Николай украин, ҳарбий хизматчи, онам Надежда Рубан рус, ўқитувчи бўлган. Ҳарбий хизматни ўтаётган Мавлон Қўчқоровга турмушга чиқиб, Қашқадарё вилоят, Яккабоғ туманига келдим. Ҳозир уч ўғил: Рустам, Ҳасан, Ҳусан ва уч қизим: Лола, Раъно ва Ҳулкар бор. Мавлоннинг ота-онаси, қариндош-уруғлари мени жуда яхши қарши олдилар. Ҳозир уларсиз бирор кунимни тасаввур қила олмайман. Болаларимиз ўзбек ва рус тилларида гаплашадилар. Оила аъзоларимиз, болаларим, эрим ҳамиша уй-рўзгор ишларини ҳамкорликда бажарамиз. Бирор иш йўқки, уни фақат фалончи бажаради ёки у фалончининг иши деб ажратиб қўйилса, қайнотам ва қайнонам, эримнинг ака-укалари, қариндошлари билан жуда иноқ яшаймиз. Ўз ҳаётим ва оиламиздагилар ҳақида ота-оналаримизга, қариндошларимга соатлаб ўтириб гапириб бераман. Улар бизникига келсалар, уйимиз тўйхонага айланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси оилаларнинг тобора мустақамланиб бориши, тинч-тотув яшашлари, ҳеч қарсага муҳтож бўлмаслик тўғрисида давлатимизнинг бизга қилаётган ғамхўрлигининг натижасидир».

Янгича анъаналар

Мустақиллик ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларига дадилроқ кириб боргани сари ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг тарихидан бугунги кунда ҳам дастур қилиб олса бўладиган анъаналарни чуқурроқ ўрганиб, жонлантириш кераклигини англаяпмиз. Шу пайтгача ёшларни умуминсоний руҳда тарбиялаш учун уларга халқимизнинг қаҳрамонона тарихи, ҳаётимизнинг жанговар ва меҳнат анъаналарини ўргатиш керак деб кўп гапирдик. Ватанга чексиз муҳаббат, байналмилал халқлар дўстлиги, кишилар онгида эскилик сарқитла-

рига қарши кураш билан шакллантирилади, деб ишонтиришга ҳаракат қилдик. Эскилик сарқитига ҳалқимиз, миллатимизнинг минглаб йиллар давомида синовлардан ўтган инсоний анъаналарини ҳам киритдик. Улар умуминсониятнинг барқ ураётган куртагини қувватга киргизадиган илдиз эканлигини унутдик. Ҳолбуки, жумҳуриятимиздаги анъаналарни, янгича урф-одатларни қарор топтириш учун биз аввало ана шу илдизга таянишимиз керак эди-ку.

Ўзбекистон кўпмиллатли жумҳуриятдир. Унда ўзининг меҳнат ва байналмилал анъаналари билан, бидимдон ишлаб чиқариш илғорлари ва меҳнатсевар оила-сулолалари билан танилган кишилар кўп. Халқимизга хос айрим анъаналар билан қисман танишдик. Сабаби, уларнинг ҳаммаси шахс тарбияси, унинг ҳақиқий инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир қилади.

Шахс шаклланиши, ниҳоятда мураккаб ва кўп қиррали жараён эканлиги, кишиларнинг ижтимоий тажрибалар ва ахлоқий сифатларни ўзлаштириши даражалари билан боғлиқлиги эътироф этилган. Ҳар бир жамият ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга фаол таъсир кўрсата оладиган, жамиятнинг ижтимоий вазифаларини бошқара оладиган онгли ва мақсадли кишилар қилиб тарбиялашдан манфаатдордир. Шунинг учун ҳам ҳар қандай муайян шахсни жамият талабларидан келиб чиқиб, ёшлигиданоқ ўз фаолиятини онгли равишда қайта қуришга, ижтимоий мазмун ва йўналиш билан бойитишга, ижтимоий муносабатларга тайёрлаб борилиши лозим. Бунда ижтимоий тараққиётга хизмат қилувчи оила ва ундаги муҳит, ота-оналарнинг билим савияси, оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари ва, ниҳоят, мавжуд анъаналар муҳим аҳамиятга моликлигини қисман кўрдик. Оиладаги урф-одатлар, байрам ва бошқа маросимлар фақат миллий аҳамият касб этибгина қолмасдан, балки унда байналмилал тарбия омиллари, ижтимоий жараёни тезлаштирадиган, жамиятни ҳаракатга келтирадиган кучлар ҳам мужассамлашган.

Ҳозирги кунда бир томондан, ўтмишда мавжуд бўлган илғор анъаналарни ўзлаштириш, ҳаётга татбиқ этиш жараёни кучайиб бораётган бўлса, иккинчи томондан, халқнинг маънавий, сиёсий, иқтисодий қизиқишлари асосида ўзбек оилаларининг турмуш тарзини ўзида ифодаловчи янги урф-одатлар, муаммолар, анъаналар вужудга келмоқда. Уларни синовдан ўтказиш,

саралаш, мақбулларининг ҳаётда ўз ўрнини топиши учун курашмоқ керак. Бундай анъаналар ичида оилавий тарбия билан боғлиқ ва тарбиявий қимматга эга бўлган кўплаб анъаналар мавжуд. Биз уларнинг айримларини кўрганда, улар умуммиллий характер касб этганининг шоҳиди бўлдик. Масалан, илгаритдан қўшнилارнинг, ёру дўстларнинг уйларини тузатиш, қуриш ва шу каби бошқа оилавий маросимларда қўлланиб келинган ҳашар умуммиллий аҳамият касб этди, уларни таъбир жойиз бўлса, умуминсоний анъаналар дейиш мумкин. Ҳосил байрами, янги туғилган чақалоқни нишонлаш, унинг шарафига дарахт ўтқазиб, оила аъзолари, жамоаларнинг ёшларни ҳарбий хизматга, қарияларни нафақага кузатиш ва бошқа анъаналар ҳам шулар жумласидандир.

Биз мазкур ишимиз давомида мактаб ўқувчиларининг оилаларига бориш, оила аъзолари билан мулоқот, жамоатчилик ва оилавий жамоаларнинг маросимларида иштирок этишимиз самарасида ўзбек оилаларида қандай урф-одатлар, анъаналар кенг кўламда қўлланилаётганлигини аниқлаш имкониятига эга бўлдик. Энг муҳими — оила аъзоларининг анъаналарга муносабати, ёш йигит ва қизларнинг тарбиясида уларнинг аҳамияти таъсирини аниқлашга муваффақ бўлдик.

Айрим анъаналаримиз бошқа халқлар ўртасида ёйишга лойиқ эканлигига қаноат ҳосил қилдик. Масалан, қадим-қадимдан ўзбек халқи болажон халқ, ўзбек оилалари кўпчилик (катта хонадон) бўлиб яшашни яхши кўради, дейилади. Бундай яшашнинг келажак авлод тарбияси, жамият равнақи учун аҳамияти катталигини кўрдик. Масалан, кам болали оилаларда бола тарбиясида меҳнат анъаналаридан фойдаланиш бир томонлама аҳамиятга эгаллигига ишонч ҳосил қилдик. Кўп болали оилаларда эса меҳнат анъаналари ўз мазмуни, ташкил этилиши билан улардан фарқ қилади. Масалан, бундай оилада ўғил ва қиз болалар оилавий меҳнатда теппа-тенг қатнашадилар. Бу — қизларнинг иши ёки ўғил боланинг иши дейиш, тортишишлар деярли учрамайди. Ҳамма ўз қобилиятига қараб тақсимланган ишни сифатли бажаришга интилади. Муҳими, бажарилаётган ишлар изчил, ўйлаб амалга оширилади. Ота-оналар томонидан берилаётган топшириқлар кунора алмаштирилиб турилади, бажарилган ишлар текширилади, баҳоланади. «Ўғлим ёки қизим буюрилган ишни дўндириб қўйибди, балли қизим, ўғлим» деган

ота-онанинг рағбатлантирувчи сўзлари болаларнинг руҳий дунёсини бойитади, кўнгилларини кўтаради. Болалар бундай оилада жамоачиликнинг дастлабки сабоғини оладилар. Бу эса тарбиянинг асосини ташкил этади. Оилада меҳнат анъаналари руҳида тарбияланган болалар мактабда яхши ўқийдилар, ўртоқлари орасида эса меҳнатсеварликлари, уддабуронликлари билан ажралиб туришади. Бундай ўқувчилар ўқув ишларини, меҳнат топшириқларини тез, сифатли бажарадилар, тиришқоқ ва жамоатчи бўладилар.

Юқоридаги анъаналар билан бирга турмушда, воқелигимизда вужудга келаётган янги анъаналар ҳам шаклланмоқда. Масалан, мактабни тамомлаганликни, янги уйга кўчиб ўтишни нишонлаш, Армияга кузатишни, олийгоҳни тамомлаганликни, касб эгаллаганликни нишонлаш каби анъаналар ҳаётимизга тобора сингиб бормоқда.

Биз шартли равишда ижтимоий-сиёсий анъаналар деб атаган бу анъаналар жамият ва оила манфаатларининг уйғунлашуви, жумҳурият меҳнаткашларининг мафкуравий меъёрларининг қарор топишида намоён бўлади.

Яна биз шартли равишда оилавий-ижтимоий урф-одатлар ва анъаналар деб атайдиган анъаналар ҳам бор. Буларга янги шаклларда ташкил қилинаётган ва ўтказилаётган никоҳ маросимлари, оила аъзолари шарафини жамоа бўлиб ҳимоя қилиш, туғилган кунни муборакбод этиш, оналар байрами, юбилей, йиғит ва қизларнинг етуклик ёшини нишонлаш, кумуш, олтин тўйлар, пенсияга кузатиб қўйиш ва шунга ўхшашларни киритиш мумкин. Мазкур кўринишнинг халқчиллиги шундаки, уларни мазмунли ўтказиқда меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари иштирок этишмоқда. Бу, ўз навбатида, бир томондан, сила аъзоларининг аҳиллигини, дўстлиги, бирлиги, яқинлиги ва иноқлигини билдирса, иккинчи томондан, жамиятнинг оилавий турмуш, оилавий ўзаро муносабатларга кўрсатаётган эътиборининг ифодасидир.

Ота-оналарнинг оиладаги ўзаро ҳурматлари ўз навбатида бир-бирларига бўлган ижтимоий, ҳуқуқий, шахсий маънавиятлари, қизиқиш ва эҳтиёжлари, хоҳиш ва нишончлари, бир-бирларига бўлган муносабатларидаги одатларида ифодаланади.

Ўзаро ҳурматнинг юксак ва амалий ифодаси, ота-оналарнинг оилавий ва жамоат ишларида бир-бирла-

рига ёрдам кўрсатиши, бир-бирларининг ахлоқан камолга етишида кўмаклашиши, бир-бирларига ҳурматда бўлиши, босиқлик ва ожиз томонларини иложи борича кўнгилчанлик, яхши сўзлар билан тўлдиришида намоён бўлади. Оилада ота-оналар ва болалар ўртасида ўзаро ҳурмат ва ишонч муҳити, меҳрли муносабат яратилса, ота-оналарнинг ўз болаларидаги ўзгаришларни, фазилатларини тўғри англаб етишларига, вақтида уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларини қондиришларига имкон пайдо бўлади. Айни пайтда бу ота-оналарнинг ўз болаларига нисбатан зуғум ва таълим-тарбияга хос бўлмаган бошқа тарбия усуллари ва воситаларни қўллашларининг олдини олади.

Кейинги пайтларда ҳаётимизда тантанавор, ҳаётбахш урф-одатлар, анъаналар кўпаймоқда. Шаҳар ва қишлоқларимизда никоҳ тўйларини, туғилган кунни янгича руҳда ўтказилмоқда. Бундай тадбирларда жамоат ташкилотлари ва ҳокимиятларнинг ташкилотчилигини қайд этиш ўринлидир. Масалан, Наманган шаҳрининг Бахт уйида йигит ва қизларнинг тўйлари янги шаклда ўтмоқда. Никоҳ маросимларини қайд этиш жараёни ҳам бошқа шаҳарлардан фарқли ўлароқ янгича мазмун касб этмоқда. Одатда, йигит-қизларнинг тантанали маросимларида барча яқинлар, ёру дўстлар иштирок этар, тўйлар шоду хуррамлик билан ўтказилар эди. Лекин бу хурсандчилик айрим оилаларда кўпга чўзилмай, янги ўзбек оиласида турли кўринишдаги норозиликлар, гинахонлик ва оқибат-натижада жанжаллар чиқиб, никоҳни бекор қилишгача бориб етилар эди. Бундай кўнгилсизликларнинг олдини олиш учун шаҳар ЗАГС бюроси ходимлари йигит ва қизларнинг биринчи аризаларини қабул қилиш жараёнида уларнинг ота-оналарини чақириб, ўзаро яқиндан таништириш, тўй харажатлари, тўй ўтказиш тартиби га бошқалар хусусида юзма-юз ўтириб, маслаҳатлашишни жорий этдилар.

Бироқ вужудга келаётган, янги урф-одат ва маросимлар орасида салбийлари ҳам йўқ эмас. Йигит ва қизнинг розилигисиз унашилган, тўй бошланган ҳолларга ҳам дуч келинапти. Баъзи тўйлар ортиқча даб-даба билан ўтмоқда. Тўйларда катта-катта совғалар қилиш оммалашмоқда. Буларни тартибга келтириш

лозим, албатта. Бу кишининг обрў-эътибори, ҳурмати унинг чўнтагига қараб белгиланишининг белгисидир. Айрим жойларда қизларни балоғатга етмасидан узатиш ҳоллари учраб турибди. Бу салбий урф-одатлар киши маънавиятининг қашшоқланишига, бир-биримизга нисбатан азалий, анъанавий оқибат, меҳр-муҳаббат, иззат-икром, дўстлик, биродарлик каби маънавий қадриятларнинг йўқолишига олиб келиши, шубҳасиз. Ўз манфаатини халқ манфаатидан афзал қўювчилар ҳали ҳам кўп. Ифбатли, номусли қизлар, олижаноб, мард йигитлар нега камайиб боряпти. Айрим болаларнинг ота-оналари тирик туриб, ўзлари етимхонада тарбияланмоқдалар. Болаларини етимхонага топширган ота-оналарнинг айримлари фарзандлари вояга етгач, уялмай-нетмай, нафақа сўраб, идорама-идора изғиб юриш ҳоллари ҳам учрамоқда. Ахир, биз қувват олаётган илдининг жон томирларидан инсонийлик, ҳалоллик, меҳр-оқибат оқади-ку! Улар бизга авлодаждодимиздан мерос бўлиб келаётганини, япроқнинг яшаб туришини истаган инсон аввало унга жон бераётган илдини ҳурмат қилиши кераклигини унутмаслигимиз лозим.

2-§. ЎЗБЕК ХАЛҚ МУТАФАККИРЛАРИ ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Урта Осиё, жумладан, Ўзбекистон жумҳуриятида тарбия борасида тўпланган ва изоҳланган тарбия услуби камол топаётган ёш авлод таълими ва тарбиясида маърифий аҳамиятга эга эканлиги қайд этилди. Мустақиллик муносабати билан кўзи беркитилган булоқларга қайта ҳаёт бахш этилганидек, ўтмишда яшаб ижод этган олиму фузало, муаллиму муаллималар, қисқаси, халқ мутафаккирларимиз ижодига қизиқиш кучайди. Қимматли асарлар яратган Абу Али ибн Сино, Беруний, Форобий, Алишер Навоийлардан тортиб XIX асрнинг охири, XX асрнинг маърифатпарварлари Аҳмад Дониш (1827—1897), шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат (1858—1909), сатирик шоир Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1851—1905), Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889—1929) ва бошқалар халқимиз учун тарбия борасида улкан ва ўлмас асарлар яратдиларким, ударнинг мазмуни билан тўла танишиш вақти етиб келди. Чунки номлари

зикр этилган мутафаккирларимиз ва уларнинг асарлари халқимизнинг моддий ва маънавий бойликлари ҳисобланади. Бизнинг бу бойликлар билан ғурурланишга қонуний ҳаққимиз бор. Улар халқимиз томонидан минг йиллар давомида тўпланган, тажрибадан ўтказилган тарбия услубларини баркамол инсон камолоти учун, инсон ва унинг тарбияси, инсонийлик ғоялари учун бўлган интилишларини тўладилар, тарғиб этдилар. Биз уларнинг асарлари ва фаолиятларига оилавий тарбия муаммолари нуқтаи назаридан тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ўз давридаги фаннинг деярли ҳамма соҳаларида қалам тебратган энциклопедист олим Абу Али ибн Сино ўзидан олдинги ўтган олимлар томонидан яратилган илмий далилларни ва тажрибаларни бир тартибга сола олди.

У, айниқса, Арасту ва Абу Наср Форобийнинг илғор фикрларини янада ривожлантириб, инсон ақлини улуглади, инсон ақли оламнинг, коинотнинг сиру асрорларини билишга, ўрганишга қобил эканлигини исботлашга уринди. Ўз заковати, билими, буюк илмий асарлари билан жаҳондаги барча халқларнинг ҳурматига мушарраф бўлган Абу Али ибн Сино буюк муаллим ҳам эди. Унинг «Донишнома» асари неча юз йиллар давомида илғор тарбиячилар учун қўлланма бўлиб келди. «Донишнома»да таълим-тарбия, илм-маърифат, инсоннинг руҳияти, ахлоқ ва одоб каби масалалар тўғрисида таълим-тарбияга оид чуқур фикрлар ифодаланган.

Агар қадимги юнон файласуфлари Платон ва Арастулар бола тарбиясини давлат ихтиёрига қўйиб, тарбия жараёнидаги барча зарур ишларни давлат мажбуриятига ағдариб, бола тарбияси билан шуғулланиш жамият ва давлат манфаати учун зарур ва фойдалироқ деб таъкидлаб, бу тарздаги қарашлари билан тарбияни ота-она гарданидан соқит қилган бўлсалар, ибн Сино бунинг аксини, яъни бола тарбияси билан аввало оила, ота-она шуғулланмоғи лозим, дейди.

Абу Али ибн Синонинг тарбияга оид қарашлари деярли барча асарларида ўз ифодасини топган. «Тадбир ал-манозил» китобида тарбиянинг асосий услубларини санаб кўрсатиб, агар оила бу тарбия услубини тўғри татбиқ эта олса, қўллай олса оиладаги болалар ҳаётларида ўз бахтларига тез эришадилар, деган ғояни ифодалайди. Ибн Синонинг таъкидлашича, оилада-

ги отанинг табиатан юмшоққўнгил бўлиши, ширин сўзли бўлиши бола табиатини бузади. Оилада бош тарбиячи отадир деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ота болалар тарбиясида қаттиққўллик ва ҳатто лозим бўлса, жазо беришга қадар таъсир кўрсатувчидир.

Мазкур китобнинг «Аёлларнинг яхши сифатлари» бўлимида эса оналарнинг донолиги, босиқлиги, ҳалоллиги, камтарлиги каби ахлоқий сифатларини улуғлайди. Унингча, аёллар ҳамма ерда эркакнинг муносиб ҳамроҳи бўлиши билан бирга оила мустақамлиги ҳамда болаларни тарбиялашда унинг энг яқин ёрдамчиси ҳамдир.

«Тиб қонунлари» китобида эса бола тарбиясида онанинг вазифаларига алоҳида эътибор беради. Жумладан, бола камолотига эмизувчи аёлнинг «газабланиш, қайғуриш, қўрқиш» каби руҳий кечинмалари зарар келтиришини уқтиради. Мумкин қадар сипо, босиқ ва чидамли бўлиши лозимлиги маслаҳат берилади.

Бола ахлоқининг шаклланишида, дейди ибн Сино, эр-хотиннинг бир-бирига бўлган муносабати, бир-бирини ҳурмат қилишлари ижобий таъсир кўрсатади. Бунинг учун оила аъзоларининг ҳар бирига маълум вазифалар юклатилган бўлиши керак. Чунончи, эркак киши оилада бошлиқ ролини бажарадиган бўлгани учун, у оиланинг зарур талабларини бажариши лозим, нимаики ваъда қилган бўлса, ўз ваъдаси устидан чиқиши шарт.

Ибн Сино бола тарбиясига оид ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирар экан, бола тарбиясини унга исм қўйишдан бошлашни лозим топади ҳамда болаларга яхши, муносиб исм танлашни ота-онанинг дастлабки олижаноб вазифаларидан ҳисоблайди.

Ҳулоса қилиб айтганда, аллома нафақат табиб, файласуф, олим, балки буюк мураббий ҳам эди. Унинг асарларида тарбия, айниқса, оилада болаларни соғлом, ақлли, ахлоқан пок, меҳнатсевар қилиб тарбиялашда ота-оналарнинг муқаддас бурчи санаб кўрсатилгандир. Унинг билдирган фикрлари ҳозирги кунимиз учун ҳам бемалол қўлланма бўла олади, баркамол инсонни тарбиялашда унинг ғоялари асло эскирмайди.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги маърифатпарварлик ҳаракатига бошчилик қилган буюк шахслардан бири Алишер Навоийдир. Унинг адабий мероси ва таълим-тарбия борасидаги хизмати шу қадар улуғ ва муҳим

бўлганки, улар инсоният уфқини ёриб чиқиб, умумбашарий мазмун касб этган.

А. Навоий ҳаётига назар ташлаган киши умр бўйи топган-тутганларини оч-яланғачларга, етим-есирларга, муҳтож шоир, олимларга улашиб бериши ва уларга ота меҳри билан муносабатда бўлганлигининг гувоҳи бўлади. Унинг фикрича, инсоннинг инсонийлиги ақл ва адолат билан, ҳалоллик ва поклик билан фаолиятда бўлишидир. Шу сабабли болани ёшлигидан камол топтиришда ота-оналарнинг ролига алоҳида эътибор беради. Уларнинг ўз фарзандлари таълим ва тарбиясига таъсир кўрсатувчи омилларига алоҳида эътибор бериши лозимлиги таъкидланади.

Ёшларни ота билан бирга онани жуда ҳурмат қилишга, оталарни қадрлашга чақиради.

Бир эрур макрумати волидайн,

Билки шунинг қилмоғидур фарзи айн.

Бу иккиннинг хизматини бир бил:

Ҳар неча ифрат эса, тақсир бил.

Бошни фидо айла ато қошиға,

Жисмни қил садқа ано қошиға...

Тун-кунунга айлагил нур фош,

Бирисин ой англа, бирисин қуёш!

Сўзларидин чекма қадам ташқари,

Хатларидан қўйма қадам ташқари!

Бўлсун адаб бирла бори хизматинг,

Ҳам қил адаб «дол»и каби қоматинг.

Навоий аёллар масаласида ҳам жасур фикрларни ўртага ташлайди. У ўз замонасидаги аёлларнинг ўта аянчли аҳволига юракдан ачинади, уларнинг хўрланганликларидан шикоят қилади, аёллардаги қобилиятни, маҳоратни, уқувни мадҳ этади:

Юз туман нопок эрдин яхшироқ

Пок хотинлар оёғининг изи.

«Маҳбубул қулуб» асарида кишиларда, айниқса, ёшларда яхши сифатларни шакллантириш, ёмонлик ердан узоқроқ юриш, қочиш лозимлигини маслаҳат беради. Яхши кишиларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлишга, ҳалоллик ва тўғрисўзликка ундайди.

Бизнинг давримиз учун А. Навоийнинг инсон камолоти ҳақидаги фикрлари улуг тарбиявий хазина бўлиб,

софдил кишиларимизда олижаноб хислатлар тарбиялашга хизмат қилади.

XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида яшаб ижод этганлар билан танишар эканмиз, кўз ўнгимизда Аҳмад Дониш гавдаланади. Донишнинг фаолияти ва асарлари таълим-тарбия бобида ўзига хос аҳамиятга эгадир. У ўз асарларида таълим-тарбия муаммоларига катта ўрин бериб, уларни фалсафий ва сиёсий дунёқараш билан чамбарчас боғлаб таҳлил этади.

Унинг «Наводирул вақое», «Сиёсий рисола», «Фарзандларга васият» ва бошқа асарларида халқ ҳаётига оид ёрқин ва жонли лавҳалар жуда ажойиб тарбиявий мазмунда баён этилган. Аҳмад Дониш болаларни катта масъулият билан ва пухта ўйлаб тарбия қилиш отананинг бурчи деб ҳисоблайди.

«Отанинг бола тарбияси билан шуғулланиши, албатта, лозимдир. Болага одоб ўргатиш, илм ўқитиш дастлаб уларга айтиш ва кўрсатиш билан бўлади. Болалар бунга қулоқ солмасалар, уриш, сўкишлар ҳам ишлатилади. Шунинг учун аввал сизларга энг зарур нарсаларни айтиб ўтаман.

Эй ўғилларим, билингларки, келажакда олдингиздан турли-туман ишлар келиб чиқади, бошларингизга ҳар хил савдолар тушиб, феъл-атворларингиз ўзгариб боради», — деб ёзган эди Дониш ўз ўғилларига.

Ўз ўғилларига шахсий манфаатлар билан ижтимоий манфаатларни бирга қўшиш зарурлиги ҳақида «жамият ва оила манфаатларини ҳимоя этинг» деб ёзади.

«Кишиларга зарур бўлган илм-фанни ўрганишда бепарво бўлманг... Зинҳор, мол тўплаб, дунё кўпайтиришга тиришманглар. Агар бу билан қизиқар экансизлар, ўлгунча меҳнат ва машаққатдан қутула олмайсизлар. Дунё тўплашга киришганлар ботқоқ лойга ботадилар. Қайси бир ҳунар, қайси бир касбни танламоқчи бўлсангизлар, ундан кутилган мақсад халқ учун фойда етказиш бўлсин. Илм ўқиб, ҳунар орттиришда ватандошларнинг ҳожатларини чиқаришни ният қилинглар; унинг бошқа фойдалари бўлса ҳам шу билан қўлга кираверади», дейди.

Дониш ўзининг турмуш тажрибасига асосланиб, ким билан алоқа боғлаш мумкину, ким билан алоқа боғлаб бўлмаслигини ва ҳатто хавфли эканлигини кўрсатади. «Модомики, сизлар одамлар билан мулоқот қилишга мажбур экансизлар, ўз феълингизга яқин,

ақлли ва зийрак кишиларни танланг, чунки ақли расо киши ўзгага ёмонлик истамайди... Бундай кишилар донишманд ва эътиқодли кишилар орасида учрайди. Бошқа табақадаги кишиларни ҳам ўрганинглари, улардан кўз-қулоқ бўлиб юринглари, улар ўз хулқ-атворидаги номаъқул хислатларга барҳам берадиларми, йўқми, билинглари ва шундан кейингина улар билан дўстлашинглари.

...Бадавлат қариндош ва уруғларингиз билан жуда зарур бўлиб қолган тақдирдагина алоқа қилинглари, фақир қариндошларингизга эса қўлингиздан келганича мурувват қилинглари.

Аҳмад Дониш билим ва ҳунар эгалламай, ўзининг насл-насаби билан мақтаниб юрган, ота-онасининг молу давлатига ишониб, таралабедод қилиб юрган ёшларни қаттиқ танқид қилади. Унинг фикрича, бундай ёшлар бирор ижобий фазилатга эга эмас, улар ҳосил бермайдиган мевасиз дарахтга ўхшайдилар, бундай ёшларнинг жамиятга нафи тегмайди. Шунга алоҳида эътибор бериш лозимки, гарчи Аҳмад Дониш ўз ўғилларига панд-насиҳатлар қилган бўлса-да, бу насиҳатлар ёшларга қаратилгандир. У ўз фарзанди мисолида ёшларни дўстликка содиқ қолишга, тўғри сўз, хушмуомала, камтар ва сахий бўлишга ундайди.

Аҳмад Донишнинг таълим-тарбия борасидаги тавсиялари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас.

Донишнинг учқур ижтимоий маънога тўлиқ асарларида ёшларнинг маънавий қиёфаси, уларда қандай ижобий фазилатлар тарбиялаш ёрқин ва нафис бўёқлар билан тасвирланган.

Ўзбекистонда тарбияшуносликнинг етакчи вакиллари билан бири, дастлабки халқ маорифи намояндаси, муаллим-ижодкор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзининг серқирра фаолияти даврида оила ва оилавий тарбия муаммоларига алоҳида эътибор берди.

Ҳамза санъаткор, жамоат арбоби бўлиш билан бирга тўнғич муаллим сифатида мактабга қимматли тарбиявий мерос қолдирди. У 20 йилга яқин ўқитувчилик қилди. Камбағал болалар учун бепул мактаблар, катталар учун курслар очди. Унинг кўпқиррали тарбияга бағишланган фаолияти ҳам ибратлидир. Маърифат ҳақидаги ғоялари, янги замон кишини тарбиялаш тўғрисидаги қарашлари дарслик ва асарларда ўз ифодасини топди. Бу ўринда 1914—15-йилларда ёзилган

«Енгил адабиёт», «Ахлоқ ҳикоялари», «Қироат китоби» номли ўқиш китоблари, тарбияга оид шеърлари ва драмалари ўзига хосдир.

Унинг тарбиявий концепциясида болаларга дунёвий билим, ақлий ва жисмоний тарбия бериш, ҳунар билан қуроллантириш асосий ўринни эгаллайди.

Адиб халқни маърифатли қилиш мақсадида мактабни, ўқитувчи ва илмни тинмай тарғиб қилди. Уларнинг образларини яратди. Ўзининг фикрларини ифодалаш учун дидактик ва бадий шакллардан фойдаланди. Дарсликлар ва асарлар болалар руҳияти, ёши ва сазиясига мўлжалланди. Халқ оғзаки ижодидан баҳра олди.

Биз Ҳамзанинг тарбияга оид меросини кўздан кечирар эканмиз, унда ҳар томонлама ривожланган инсоннинг камол топишида оилавий тарбиянинг ролига катта аҳамият берилганини, бола тарбиясида ота-она, ўқитувчи ҳамда жамоатнинг самарали таъсирига эътибор берилганини кўрамиз.

Халқ бола бошидан деб бежиз айтмаган. Ахлоқий тарбияга оилада асос солинади. Бу ўринда ота-она бош намуна ҳисобланади. Айниқса, унинг шахсий ибрати беқиёсдир. Оилада бола тўғри тарбияланса, жамиятнинг ҳақиқий фуқароси етишади. Ота-оналар ўз фарзандларини ақлли, билимли, соғлом, одобли қилиб ўстиришлари лозим. Чунки улар биринчи тарбиячилардир.

Болаларда ота-оналарга ҳурмат, улар учун сарфланган моддий ва маънавий меҳнатнинг қадрига етиш, оилавий муносабатларга оғли қараш туйғуларини ўстириш муҳим тарбиявий омиллардан биридир.

Шоир бу муаммоларга қайта-қайта мурожаат қилади. Жумладан, унинг «Ахлоқ ҳикоялари» ўқиш китобида ота-оналарни ҳурмат қилишга даъват этилади. «Ато насиҳатининг намойиши» ҳикоясида ота-оналар сўзига ҳаётда амал қилиш уқтирилади. «Ул ақллик боланинг мушфиқа онаси учинда қилган ташаккурлари» сарлавҳали ҳикояларида эса ота-оналар ва болалар ўртасида ўрнатилган самимий муносабатлар кўрсатилади.

Ҳамза боланинг дунёда энг меҳрибон кишиси — ота образини яратади. Бу масалага у синфий нуқтан назардан ёндашади. У образ қилиб олган ота ҳақиқий камбағал меҳнаткаш инсондир. Ота бола тарбияси

учун бутун ҳаёти, меҳнатини сарфлайди. Отанинг меҳнати бола тилидан мадҳ этилади:

Токи тонгдан кечгача меҳнат этиб,
Тарбия қилган бизни заҳмат чекиб.
Яъни боққан ошу нон бизга топиб,
Устимизга ёзу қиш тўнлар ёпиб.¹

Бола отадан хурсанд. Шоир бу шеърда ҳам ўзининг эстетик идеалини, боланинг одам бўлиб етишишида асосий мезон — ўқиш эканлигини унутмайди. Бола дейди:

Отамиз бўлсин десак биздан ризо,
Ўқисак, ҳам рози, ҳам қиғай дуо.

Она ҳам оилада бола тарбиялашда марказий шахс ҳисобланади. У болага жуда яқин туради. Ҳамза улуғ Алишер Навоийнинг анъаналарини давом эттириб, онани улуғлади, унинг бола тарбиялашдаги машаққатли меҳнатини очиб берди, болаларда оналарга нисбатан фарзандлик туйғуларини уйғотди. Бола тилидан она портрети чизилади:

Парча гўшт эрдик туғилган вақтимиз,
Онамизнинг бағри ўлди тахтимиз.
Тутди эмчак ширин уйқудан чўчиб,
Кечалар совуқ, бешикларни қучиб.
Икки-уч йил бағри узра кўтариб,
Катта қилди ўзи меҳнатда ҳориб.
Жон-дилда асради бизни суюб,
Деди бизни, бошқа орзунни қўйиб.
Оғриси бир жойимиз йиғлаб юриб,
Ҳар эшикни кезди дору ахтариб.
Яъни йўқ бизга анодек меҳрибон,
Сийнага қалқон, бош узра посибон.
Бизга ҳам лозим ани шод айламак,
Бизга қилган хизматин ёд айламак².

Оилавий тарбияда ота-онанинг шахси ҳам муҳимдир. Улар маънавий жиҳатдан юксак, ахлоқий пок, одобли ва маданиятли бўлмоқлари керак. Агар улар ўзларининг шахслари билан болаларга намуна бўлма-

¹ Л. Қаюмов, Инқилоб ва ижод, УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1964, 156-бет.

² Уша китобдан.

салар, у оиладан тарбияланган фарзанд кутиб бўлмайди. Халқ «Куш уясида кўрганини қилади», деб бекорга айтмаган.

Ота-оналар болаларни тўғри тарбиялашлари учун аввало ўзлари тарбияланган бўлишлари шарт. Болаларни моддий жиҳатдан етарли даражада таъминлашлари керак. Акс ҳолда, фожиавий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бола бола эмас, бало бўлиб етишади.

Ҳамза ота-она ролига ана шундай тарзда қарайди, боланинг ёмон бўлишига ота-она жавобгар деган тезисни илгари суради. Бунга унинг «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси» шеъри мисол бўла олади. Шеърда болани нотўғри тарбиялаган онанинг фожиаси ишонарли тарзда кўрсатилади.

Ўтмишда болани «тарбиялаш» учун оилада ҳам, мактабда ҳам ваҳшиёна тан жазоси қўлланар эди. Болалар калтак зарбидан пассив, қўрқоқ бўлиб ўсарди. Ҳамза ўқитишнинг бундай ярамас усулига тиш-тирноғи билан қарши чиқди, жоҳил ота-оналарни тартибга чақирди, уларга жазо берилишини лозим деб топди. Аёллар ҳуқуқини, етим-есирларни ҳимоя қилди.

Ҳамза ўзининг таълим-тарбияга оид асарларида ижобий ва салбий хусусиятларга эга бўлган болалар образини яратади. Улар орқали оилада яхши ва ёмон тарбия олиш натижаси нималарга олиб келишини кўрсатади.

Ахлоқий тарбияда ростгўйлик муҳим хусусиятлардан биридир. Ҳамза ижобий қаҳрамонларининг хусусияти ҳам тўғри сўзликдир. Шоир болани ёшликдан ҳақиқатчи қилиб тарбиялаш масаласини қўяди, ростгўйликни феодал жамиятнинг маҳсули бўлган ёлғончиликка қарама-қарши деб ҳисоблайди.

Шоир дейди:

Ҳақ қули бўлсанг, ҳақиқат риштасин тутгил мудом,
Зоҳиру ботин ҳақиқат наҳридин ободдир.

Шоир болаларни тўғрисўзликка ўргатиш ғоясини ота-оналар ва ўқитувчилар ўртасида тарғиб қилиш билан бирга, болага тўғридан-тўғри мурожаат қилади:

Тўғри сўзла, эй ўгил,
Тил бурмағил ёлғонга ҳеч.
Бир масал бор: тўғри сўзла,
Бошингни кесмас қилич.

Ҳамзанинг таълим-тарбияга оид ва бадий асарлари, уларда олға сурилган фикрлар болаларни тўғри тарбиялашда ота-оналар, тарбиячилар, ўқитувчилар учун туганмас ҳазина бўлиб хизмат қилади.

Саводхон оилада тарбия топган Абдулла Авлоний аввал эски мактабда, сўнгра мадрасада ўқиди ва ўз даврининг ўқимишли зиёлиси сифатида вояга етди.

Октябрь тўнтаришига қадар «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Гулистони мактаб» сингари тарбияга оид асарлар яратди, янги усулда ўқитиладиган мактаблар очди. «Адабиёт ёхуд шеърлар» деб номланган 6 жилдли шеърӣ тўпламларини ҳам янги типдаги мактабларда ўқитишни мўлжаллаб тузган эди. Биз бу асарларнинг айримларини оилавий тарбия руқнида назардан ўтказамиз.

Абдулла Авлоний томонидан 1912 йилда нашр қилинган ва 1915—1917 йилларда қайта нашр қилинган «Иккинчи муаллим» китоби «Биринчи муаллим»нинг бевосита давоми бўлиб, ахлоқий ҳикоялар услубида баён этилган. Ҳикояларнинг аксари насрий бўлиб, уларнинг барчаси болаларнинг ёшига, ақлига мос ҳолда халқ оғзаки ижоди дурдоналаридан фойдаланиш асосида ёзилгандир. Бу ҳикояларда ота-онани ҳурматлаш, қадрига етиш, ҳалол меҳнат қилиш, илмли бўлиш каби ахлоққа оид маслаҳатларни учратамиз. Китобдаги дастлабки икки ҳикоя «сахийлик» ва «бахиллик» деб номланган. Биринчи ҳикояда тасвирланишича, Саид исмли боланинг отаси ҳар куни ўғлига мактабга кетиши олдидан унга 10 тийин овқат пули берарди. Бир куни Саид мактаб йўлида фақир кишини учратиб қолибди.— «Ўғлим, икки кундан бери очман, таом ей десам устимдаги йиртиқ чопондан бошқа ҳеч нарсам йўқ»,— дебди. Саид қўлидаги ўн тийинликни беради ва ўша кунни овқатланмасдан ўтказади. Отаси ўғлининг олижаноблигидан мамнун бўлади, «сахий Саидим», деб олқишлайди. Эртасига 20 тийин беради. Мазкур ҳикояда сахийлик, раҳм-шафқат фазилат сифатида талқин қилинса, «Бахиллик»да хасислик, тор кўнгиллик қораланади.

«Ақлли бола», «Қалампир ила чўл ховфизи», «Овоз», «Хрус ила бўри», «Таъна балоси», «Ақлсиз бола» каби ҳикоя ва масалларда хушфезллик, хушмуомалалик, яхшилик қилиш имконият фазилатлари сифатида мадҳ этилади, ақл ва донишмандлик шарафланади, кўпол-

лик, баднафслик каби иллатлар ҳажв тиғи остига оли-
нади.

Меҳнат мавзуидаги ҳикоялардан бўлмиш «Соқи ила онаси» ҳикоясини таҳлил қилайлик. Муаллифнинг фикрича, меҳнат кишини бахтиёр ва саодатманд этадиган, унга шуҳрат олиб берадиган қандайдир ғайритабиий қудрат эмас. У ўз номи билан меҳнат. Бинобарин, у машаққатли, кишидан куч ва ирода талаб этадиган, уни толиқтирадиган, қийнайдиган фаолиятдир. Айни чоқда, у инсоннинг яшаш усулларидан, организмнинг табиий, зарурий эҳтиёжларидан биридир, деб ҳисоблайди.

Ҳикоянинг мазмуни қуйидагича:

Соқи исмли бола мактабдан келади-да, онасидан овқат қуйиб беришини сўрайди. Онаси унинг олдига бир коса шўрва келтириб қўяди. Соқи шўрвадан бир қошиқ оғзига олиб: «Она, шўрвангни мазаси йўқ, ичмайман»,— деб ачиқ билан ўрнидан туриб кетади. Она овқатни ўғлининг олдидан олиб қўяркан, унга таскин беради ва дарҳол бошқа овқат тайёрлашга киришини айтади. Бу ўртада унга яхши гаплар гапириб, боғга олиб чиқади ва кечгача хазон ташитади. Соқи ҳориб-чарчаб уйга киради. Қорни очқаб, овқат сўрайди. Онаси яна ҳалиги шўрвани иситиб, ўғлининг олдига қўяди. Соқи шўрвани зўр иштаҳа билан паққос туширади. Шўрва — бениҳоя мазали эди. У бундай тотли шўрвани ҳеч қачон ичмаганди. Соқи шуларни айтганда онаси кулиб юборади. У худди ҳалиги, ўзи мазасиз деб ичмасдан ташлаб кетган шўрваси эканлигини, у меҳнат қилганлиги, ҳаракатда бўлганлиги учун иштаҳаси очилиб, овқат мазали туюлаётганини айтади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари XX аср бошларидаги таълим-тарбиявий фикрлар тараққиётини ўрганиш соҳасида катта аҳамиятга моликдир. 1913 йилда ёзилган ва 1917 йилда иккинчи марта нашр қилинган мазкур фикри тараққиёт тарихида ўзга хос ҳодисадир. У фақат мактаб доираси билан чекланмади, балки адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Мазкур асар 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим-тарбия масаласига бағишланади ва бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради.

У бола тарбиясида бола яшаб турган шароит муҳим, кишиларнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва бу соҳада онла, мактаб шароитини назар-эътибор-

дан четда қолдирмайди. Тарбия боланинг ахлоқига, хулқ-атворига кучли таъсир этишини эътироф қилади ва ота-оналарни ўз болаларини тарбия қилишга чақиради.

Абдулла Авлоний соғлом фикр, яхши ахлоқ, илм-маърифатга эга бўлиш учун баданни тарбия қилиш зарурлигини айтиб, болани соғлом қилиб тарбиялашда дастлаб оилага, ота-оналарга мурожаат қилади ва соғлом баданга зарар келтирадиган нарсалардан сақланишни тавсия этади.

Абдулла Авлоний ўзининг бугун куч-қуввати, ижоди, умрини ўз халқининг бахт-саодати йўлига сарф этди. Ота-оналарнинг бевосита раҳбарлигида Туркистон учун муқобил фарзандлар етиштиришга бел боғлади ва умрининг охиригача бу йўлдан чекинмади.

II б о б. ПЕДАГОГИКА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЕТИДА ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ МУАММОЛАРИ ВА УНИНГ ЕРИТИЛИШИ

1- §. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ОИЛАЛАРИДАГИ ТАРБИЯНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги замон тараққиёти ҳар бир шахсдан воқеликни тўғри тушунишни, хулоса чиқаришни, ахлоқий покликни ва ҳиссий-асабий чидамликни, жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида мустақкам ва фаол бўлишни талаб этмоқда. Маълумки, шахснинг бундай ижтимоий, эмоционал, хулқий ва бошқа сифатларига оила асос солади, шакллантиради ва камол топтиради.

Келажагимизнинг қандай бўлиши ҳозирги кунда биз тарбиялаётган ёшларга боғлиқ. Бундай улкан вазифани амалга оширувчи, моддий ва маънавий бойликларни яратувчи асос оиладир. Оила жамиятнинг бошланғич ижтимоий бўғин сифатида мураккаб таркибга эга бўлиб, у ўз фаолиятида оила аъзоларининг эҳтиёжи ва қобилияти, турли фаолиятнинг мақсад ва вазифаларинигина эмас, балки тарбиявий фаолиятни ҳам акс эттиради. Унинг мураккаб ва кўпқиррали фаолиятининг ҳаётийлиги икки томонламадир:

— биринчидан, жамиятнинг кичик бир қисми, ижтимоий ўзгаришларни ўта сезгирлик билан илғаб ола-

диган, ўзида акс эттирадиган белгидир. Шунга асосланиб оилавий тарбияни ижтимоий тарбиянинг асосий қисмларидан бири деб ҳисоблаш лозим.

— иккинчидан, оиланинг мураккаб ва кўпқиррали фаолияти унинг вазифалари ва тузилишига, ижтимоий турмуш тарзига, оила аъзоларининг ижтимоий фаолиятларига, уларнинг барча қизиқишлари, эҳтиёжлари ва муносабатларига боғлиқлигини назардан қочирмаслик керак.

Оилавий тарбия методологияси ва методикаси учун энг муҳими унинг алоқадор томонларини, яъни тарбиявий вазифаларни бир маромга солиш, оиланинг ўзига хос хусусиятларини ва мавжуд имкониятларини аниқлаш катта аҳамият касб этади.

Оиланинг тузилиши ва вазифаларини таҳлил этишда у жамиятнинг ижтимоий-маънавий ўзаги эканлиги яна бир бор аён бўлмоқда. Шу сабабли оиланинг аниқ бир мақоми, асоси бўлиши керак ва у кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиши, ёшларда ахлоқий фазилатларни, жисмоний камолотни, ақлий зийракликни шакллантириши зарур.

Оилавий тарбиянинг ўзига хослиги шундаки, у болаларга ота-оналарнинг ота-оналик, қон-қариндошлик хислатларини узатиб, шахснинг умумий ва ҳиссий ривожланишинигина таъминлаб қолмай, балки шахснинг мавжуд имкониятларини ва ахлоқий камолотини ҳам ўстиради. Шу сабабли оилавий тарбия доимо мавжудлиги, кўрсатмалилиги ва сержилолиги билан ажралиб туради. Унда асосий вазифани халқ, одобга доир тадбирларни болага тўғри ўргатиш, маслаҳат бериш, катталар тажрибасигина эмас, балки оиланинг яшаш тарзи, муҳити, ота-оналарнинг касб-ҳунари, оила аъзоларининг маънавий-руҳий муносабатлари ўйнайди.

Оила ва оилавий тарбия муаммолари билан шуғулланувчи олимларнинг тадқиқотларида асосий эътибор оила бўйича амалдаги бўлинишга ва болалар тарбиясида ота-оналарнинг фаол даражасига қаратилади. Шунингдек, ота-оналарнинг, болаларнинг ҳамда аёлларнинг бандлиги ва уларнинг болалар тарбиясига бўлган таъсири оиланинг моддий имкониятлари ва турар жойларига боғлаб ўрганилади.

Жамиятнинг моддий ва маънавий камолоти ёшларни турли ижтимоий вазифаларни бажаришга, тўпланган муносабатларга доир тажрибаларга, моддий ва маънавий қадриятларга ҳар томонлама ва узоқ тайёр-

лаш лозимлигини талаб этмоқда. Оилавий тарбияда муҳим аҳамият касб этувчи объектив ва субъектив омилларни билмоқ лозим. Объектив омилларга оиланинг моддий фаровонлиги, даромадларнинг турлари, ўзига хослиги ва савияси, уй-жой билан таъминланиш даражаси, мактабгача муассасалардан фойдаланиш, шунингдек, оила аъзоларининг сони, таркиби ва бошқаларни киритиш мумкин. Субъектив омилларга эса оиладаги ўзаро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари, маълумот, оила аъзоларининг маданий-маънавий савиялари, ота-оналарнинг муомала маданиятлари ва бошқалар киради.

Оилавий тарбиянинг мураккаблилиги яна шундаки, ҳар бир оила ўзига хос бир олам, жамиятнинг ўзига хос кичик уюшмаси бўлиб, тарбия ишида ўзига хос хусусиятларни намоён қилади. Ана шунинг учун ҳам оилавий тарбиянинг шакл ва услубларини умумлаштириш ва унга бирон-бир тавсиялар бериш ноқулай ва қийиндир. Ота-оналар қанчалик маънавий бой, эътиқодли ва юқори маълумотга эга бўлсалар, шу даражада тақомиллашган услуб орқали ўз фарзандларини тарбиялайдилар. Улар фақат маслаҳат бериш, маъқуллаш, мукофотлаш, жазолаш, суҳбат ва ҳикоя, фикр алмашиш билангина эмас, балки шахсий намуналари, болалари билан биргаликда ишлаш, уларни меҳнат фаолиятига тортиш орқали ҳам тарбиялайдилар. Болалар фаолиятида иштирок этиш уларга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг энг самарали усулидир. Агар болалар ота-оналарининг машғулотларига ўта қизиқиш билан муносабатда бўлишса, улар ўртасида дўстона муносабатлар қарор топади. Болалар ота-оналаридан, ака ва опаларидан ўзаро муносабат мезонларини ўрганиб, нима яхши-ю нима ёмон, нима фойдали-ю ва нима зарарли эканлигини билиб оладилар, улар ҳақида аниқ тасавурларга эга бўладилар. Бундан ташқари, оила тажрибали ва касби жиҳатидан турлича ёшдаги кишиларни бирлаштириб туради. Оила аъзоларининг турмуш ва ҳаётий тажрибалари, маданий савиялари қанчалик бой бўлса, улар болалар билан шу даражада яхши мулоқотда бўла олишади, болаларнинг қизиқишларини ўстира олишади. Ёшларнинг жисмонан бақувват, ахлоқан пок, меҳнатсевар ва маданиятли бўлиб ўсишидан жамият ҳам манфаатдордир. Шунинг учун гарчанд оиланинг ўзи бунга интилса ҳам жамият талаб ва мажбуриятлар юклайди. Бу ерда оила ва

жамиятнинг мақсади ва интилишлари ўзаро бир бутунликни ташкил этади.

Ота-оналарнинг умумий, маданий, маълумот савияларининг кўтарилиши ва ижтимоий фаоллик қарор топиши мактаб ва оила алоқалари хусусиятининг ўзгаришига сабаб бўлди. Агар мактаб оила тарбияшунослигига ҳурмат билан муносабатда бўлса, унинг бойликларидан, яъни ота-оналар обрўси, шахсий намунаси, ижобий ҳиссиётлар асосида тарбиялашларидан фойдалана олса, у ҳолда ота-оналар оталиғи катта кучга, тарбия самарадорлигини таъминловчи мезонга айланади.

Ҳозирги замон оилалари мавжуд жамият билан узвий боғлангандир. Шаҳарларнинг ўсиши, яшаш шароитларининг яхшиланиши, халқнинг моддий ва маданий турмуш савиясининг ошиши ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашга таъсир қилади.

Оилавий тарбиянинг мақсади ва мазмуни барча регионлар бўйича олганда бир-биридан маълум даражада фарқланади. Бу фарқлар миллатларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, демографик, ижтимоий-тарбиявий ва маҳаллий шароитлар билан белгиланади. Чунки мамлакатимиздаги халқ ва элатларнинг тарихий-ижтимоий тараққиёт босқичи, оилавий турмушнинг тарихан таркиб топганлиги, бу борада диннинг салмоқли ҳиссаси ўзига хосликни вужудга келтиргандир. Масалан, Ўзбекистон Жумҳуриятининг миллий аҳолиси (жумҳуриятда яшовчи мусулмон миллатига мансуб аҳоли табақаси ҳам кирази) оилалари учун хос бўлган хусусиятлардан бири кўп болалиқдир.

Собиқ Совет Иттифоқи территорияси миқёсида фикрлайдиган бўлсак, туғилишга бўлган муносабатларни шартли икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга оилада кўп болаликка интилувчи Ўрта Осиё, Қозғистон ва айрим Кавказ халқларини киритиш мумкин. Иккинчи гуруҳга эса оилада кам болаликка интилувчи мамлакатнинг Оврупа қисмида жойлашган халқларни киритиш мумкин. Кўп болалиқдан кам болаликка ўтаётган арман, бошқирд, чуваш ва бошқа миллатларни ҳам шу гуруҳга киритса бўлади.

Биринчи гуруҳга оила-никоҳ муносабатларида мустақкам ўрнашиб қолган аъналарнинг мавжудлиги, аҳоли саломатлиги ва фаровонлигининг юксалиши, дин таъсири туғилишнинг кескин ошишига сабаб бўлмоқда.

Тарбия масаласига ёндашадиган бўлсак, кам болали оилаларга нисбатан кўп болали оилаларда болалар тарбияси анча енгил кўчади. Чунки кўп болали оилалардаги болалар ота-оналарининг хатти-ҳаракатларини, ака ва опаларининг улар тўғрисидаги ғамхўрликларини, айниқса, бир-бирларига бўлган дўстона муносабатларини, уйдаги ҳар хил вазифаларни сидқидилдан бажаришларини, кичикларнинг катталарга одоб билан муносабатда бўлишларини табиий ҳолда кўрадилар, кузатадилар. Ўзларида ҳам ана шундай ахлоқий сифатларни шакллантириш истаги вужудга келади. Шу сабабли бир қанча болалари бўлган оилада ота-оналарнинг ғамхўрликлари ўзига хос хусусият касб этади. Бундай ғамхўрлик тенг тақсимланган бўлади.

Катта оилада бола ёшлигидан жамоага мослашади, ўзаро алоқалар асосида тажриба тўплайди. Агар оилада катта ва кичик болалар бўлса, улар ўртасида турли кўринишлардаги меҳр-муҳаббат ва дўстлик қарор топади. Оилавий ҳаёт болаларни инсоний муносабатларда ўз шахсини камол топтириш имкониятини беради. Кам болали оилаларга нисбатан кўп болали оилаларда шундай ҳаётий вазифалар мавжуд бўладики, масалан, катта акагача ва кичик укагача бўлган меҳр-муҳаббат, яъни бир-биридан фарқланувчи ҳиссиётни, ака-ука ва опа-сингиллар ўртасида бир-бирлари билан нарсаларни тенг айирбошлаш ва бошқалар пайдо бўлади.

Айримлар кўп болалилик ҳозирги кунимиз учун ўз қимматини йўқотди, келажакда битта ёки кам болали оилалар кўпаяди, деган фикрдадир. Бунда урбанизация жараёнларига таянмоқдалар ва оилада бола сонини онгли режалаштиришмоқда.

Тўғри, урбанизация ҳақиқатан ҳам муҳим факторлардан бири бўлиб, аҳолининг кўпайишига таъсир кўрсатади. Урта Осиё, жумладан, Ўзбекистон урбанизация жараёнлари тараққиёти жиҳатидан орқада эмас. Бироқ ижтимоий меҳнат тақсимотининг ўзига хос омиллари жиҳатидан қишлоқ ва шаҳар аҳолиси фарқланганлиги сабабли юқоридаги жараёнлар бўйича қишлоқ аҳолиси олдинги кўрсаткичдадир.

Кузатувлар қаерда кўп болали оила мавжуд бўлса, бундай оилада қўйди-чиқди, уруш-жанжал эмас, балки ўзаро ҳурмат, сокинлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, ўртоқлик каби тарбиявий сифатлар тезроқ шаклланишини кўрсатмоқда.

Хотин-қизларимизнинг ижтимоий эркинлиги ҳам янги кўринишдаги ўзбек оилаларининг шаклланишига сабаб бўлмоқда. Ота-оналарнинг болалар тарбияси борасидаги чин инсоний муносабатларнинг шаклланишига имконият туғдирмоқда. Болаларига биринчи навбатда билим беришни, уларни бирор бир касбга йўллашни, бўлажак ижтимоий ҳаётга тайёрлашни ўзларининг бурчлари деб ҳисобламоқдалар.

Ҳозирги даврнинг салмоқли таъсири натижасида оилаларнинг ижтимоий таркиби ҳам ўзгармоқда, бу эса ўз навбатида оила таркибида, турмуши ва унинг қиёфасида жиддий ўзгаришларни вужудга келтирмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек оилаларида бундай таркибий ўзгариш, янгича муносабатлар тарихий таркиб топган миллий ўзига хосликни йўқотишга эмас, балки оилалардаги муносабатларнинг ҳар томонлама ривожланишига, кўп миллатли республикамиз аҳолиси урф-одатлари, анъаналарининг уйғунлашувига, мазмунан бойишига сабаб бўлмоқда. Катталарга ҳурмат ва бўйсунуш ўзбек оилаларидаги анъанавий тарбия услубларидан биридир. Оилада болаларни тўғри тарбиялаш, ота-оналарнинг ва катта ёшдаги барча кишиларнинг намунаси бола шахсини шакллантирувчи, унинг дунёқарошига, хулқ-атворига, жамоа орасида ўзини тута билишига тайёрловчи омилдир. Айнан оила болани қадам қўйдиради, унинг ўзига хос хусусияти ва маънавий қиёфасининг шаклланишига асос солади. Ёш авлоднинг қизиқиш ва тиришқоқлиги, меҳнатсеварлиги биринчи навбатда оила ва ундаги тарбиявий ҳолатларга боғлиқдир.

Болалар камолоти борасида давлат томонидан кўрсатилаётган тиббий хизмати, бепул таълим бериш, ўқув қуролларининг бепуллиги, лагерлар учун йўлланмалар, касаба уюшмалари томонидан кўрсатилаётган ғамхўрлик ҳақида ҳам ўйлаб кўрилса ёмон бўлмайди. Оила, жамоат ташкилотлари ва давлат томонидан кўрсатилаётган ғамхўрлик ва моддий ёрдамларнинг ҳаммаси баркамол инсонни тарбиялашга қаратилгандир. Шу сабабли уларнинг ўзаро ҳамкорлигини турли кўринишдаги тарбияга қаратиш, оила билан алоқаларни амалий шакллантириш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидандир.

Оиланинг туб мақсади ва ҳаракатларининг мазмуни болаларни умуминсоний хулқ мезонларига риоя қилган ҳолда уларни бўлажак меҳнат фаолиятига тай-

ёрлашдан иборатдир. Қолаверса, уларнинг ғоявий-сиёсий, маданий-оқартув борасидаги қизиқишларига эътибор берилади. Бу борада турли оилаларда берилаётган тарбиянинг бир-биридан фарқи борлигини ҳам унутмаслик лозим. Агар оилада ота-оналар катта ёшдаги кишилар бўлса, улар меҳнат нонидан баҳраманд бўлаётган бўлсалар, инсоний эътиқодлар мавжуд бўлса, бундай оилада тарбияланаётган ёшлар ҳаётда муносиб инсон бўлиб етишадилар.

2-§. УЗБЕК ОИЛАЛАРИНИ ИЖТИМОЙ-РУҲИЙ ВА ТАРБИЯВИЙ ИМҚОНИЯТЛАРИГА ҚУРА ТУРҚУМЛАШТИРИШ

Ҳозирги замон ўзбек оилаларининг тарбия жабҳаларидаги умумий ва хусусий томонларини, вазифаларини билиш ниҳоятда аҳамиятлидир. Чунки биз болаларнинг боғча ва мактабда олаётган билимларини, ақлий қизиқишларини ҳисобга олганимиздагина оилавий тарбия иши самарадорлигини таъминлашимиз мумкин. Биз тарбиявий вазифаларимиз хусусиятларидан келиб чиқиб, болалар камолотига яқка ҳолда ёндашиш, ақлий, ахлоқий, меҳнат, жинсий, атеистик тарбия эҳтиёжини шакллантириш, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш малакаси, маиший меҳнат, ижтимоий меҳнатга маънавий-руҳий тайёрлаш каби мезон ва қоидаларни ҳисобга олиб иш тутишимиз мақсадга мувофиқдир. Бусиз тарбия жараёнини ижобий ҳал қила олмаймиз.

Оиладаги тарбиявий жабҳаларнинг савияси унинг тузилишига, кўп болалик ёки кам болалилик, икки ёки уч авлоднинг биргаликда яшаши, ота-онанинг мавжудлиги ёки улардан бирортасининг йўқлиги, ҳар икки жинсдаги (ўғил-қиз) болаларининг борлигига, ота-оналарнинг маълумот савиясига, оила аъзоларининг ижтимоий аҳволига, болалар тарбияси бўйича ўз бурчларини ҳис этишлари, эр ва хотиннинг тарбиявий жабҳаларга муносабати каби ижтимоий омилларга боғлиқ. Шунингдек, оилавий тарбиянинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда оила тузилишининг миллий ўзига хослигини ва миллий анъаналардан фойдаланиш даражасини ҳисобга олиш лозим.

Болалар тарбияси оиланинг инсонни бунёд этувчи табиий ва ижтимоий моҳияти билан узвий боғлиқдир.

Худди шу маънода тарбия ўз моҳиятига кўра шундай бир жараёнки, у тарбияланувчининг биологик, ижтимоий эҳтиёж турларини, ўзининг қадри, қизиқиш ва ғояларини жамият талабларига бўйсундиришда намоён бўлади.

Бола оилада, мактабда, ота-оналар билан муносабатда, жамоат жойларида, катта ёшдагилар, ўртоқлари билан мулоқотда тажриба орттириб боради.

Ўзбек оилаларида болаларга тарбия беришда отонанинг намунаси, уларнинг меҳнатсеварлиги, оилавий ишларга жавобгарлиги, иш юритиши, ўғил болаларга нисбатан отанинг, қизларга эса онанинг устозлик, раҳнамолик ишлари асосий ўринни эгаллайди. Бу фикрлар 2000 дан ортиқ оилаларда ўтказилган анкета маълумотлари ёрдамида аниқланди.

Анкета мазмунида қуйидаги саволлар бор эди:

1. Фамилиянгиз, исмингиз, отангизни исми, туғилган йилингиз, маълумотингиз, касбингиз ва адресингиз.

2. Оилангизда неча фарзандингиз бор?

Исми, жинси, туғилган йили, фарзандингиз нечанчи синфда ўқийди, қаерда ишлайди, маълумоти.

3. Сизнинг севган машғулотиңгиз?

4. Болангиз севган машғулотларни санаб беринг.

5. Оилангизда фарзандларингиз машғулоти учун қандай шароитлар мавжуд (тагига чизинг). Махсус хона, стол, стул, китоб шкафлари, магнитофон, радиолар ва бошқалар.

6. Болангизни тарбиялашда қийналяпсизми? Ҳа ёки йўқ (тагига чизинг).

7. Сизнингча оила тарбиясини нима қийинлаштиряпти? (тагига чизинг). (Тарбияга оид билимларнинг етишмаслиги, ота-оналарнинг бемаслаҳат иш олиб бориши, болаларни иш билан банд этмаслик, ёшига, қизиқишларига қараб муомала қилмаслик, хўжалик ишларининг бажарилишида иштирок этмаслиги ва ҳоказо).

8. Сиз тарбия ишида услублар зарур деб ҳисоблайсизми? Ҳа ёки йўқ (тагига чизинг). Бир кунда неча соат бола тарбияси билан шуғулланасиз?

9. Оилангизда бола тарбияси билан ким кўпроқ шуғулланади: бобоси, бувиси, онаси, отаси, акаси, опаси ва бошқалар (кераклисининг тагига чизинг).

10. Сиз кўпроқ нима туфайли болангизга танбеҳ берасиз, жазолайсиз, келиша олмайсиз?

11. Сиз ва болаларингизнинг келажак ҳақидаги қа-

рашларида қарама-қаршилиқ мавжудми? Фикрларингиз тўғри келадими? Ҳа ёки йўқ (тагига чизинг).

12. Болангиз нима сабабдан у ёки бу ноўрин хато-ларга йўл қўйиши ҳолларига эътибор берасизми? Ҳа ёки йўқ (тагига чизинг). Сабабини суриштирмай жазо-лайсизми? Ҳа ёки йўқ. Сабабини ҳисобга оласизми? Ҳа ёки йўқ.

13. Оилангизда ўзаро муносабатни қандай баҳолай-сиз? (Жуда ҳам яхши, унчалик яхши эмас, ёмон, жуда ҳам ёмон.) (тагига чизинг).

14. Қизингиз ёки ўғлингиз ҳақида кимлардан кўп-роқ маълумот олиб турасиз? Кишилардан, жамоатчи-ликдан, ўқитувчилардан ёки бошқалардан (тагига чи-зинг).

15. Тарбияга оид адабиётларни, рўзнома ва ойнома-ларни мунтазам ўқиб борасизми? (Кераклисини таги-га чизинг.) Ҳа ёки йўқ. Тарбия ишлари ҳақидаги қан-дай газета ва журналларга обуна бўлгансиз?

16. Тарбияга оид ойнаи жаҳон кўрсатувларини то-моша қиласизми? Эшиттиришларни мунтазам эшита-сизми? Ҳа ёки йўқ (тагига чизинг). Бир ойда неча марта.

17. Оилангизда болаларингизга эртақ, мақол, то-пишмоқлар айтиб берасизми? Ҳа ёки йўқ (тагига чи-зинг). Айтиб берсангиз баъзидами ёки бот-бот?

18. Шу ўқув йилида неча марта ва нима сабабдан мактабда бўлдингиз?

19. Неча марта ва қандай мақсад билан синф раҳ-бари уйингизда бўлди? Ҳар ойда неча марта синф раҳбари сизникига келади?

20. Болаларнинг ўзлаштириши ва тарбия сифатла-рини яхшилаш учун қандай маслаҳат берасиз?

Анкета саволларини ўтказишдан асосий мақсад — қишлоқ ва шаҳар оилаларининг ўзига хослигини, жум-ладан, уларнинг яшаш шароитлари ва моддий таъмин-ланишлари, ота-оналарнинг ишлаб чиқаришдаги маш-ғулот даражаси, оилавий ҳаёт босқичи (ота-оналар-нинг намунаси, турмушдаги хулқлари, ўзаро оилавий муносабатлар, мактаб билан алоқа ва ҳоказолар) ни аниқлашдан иборат эди. Саволлар шундай жойлаш-тирилдики, натижада олинган жавоблар аниқ, шубҳа туғдирмайдиган, тушунарли, ота-оналик ҳиссиётига салбий таъсир кўрсатмайдиган, муҳими, воқеликни реал

акс эттирадиган, шахсий мулоқотлар учун асос бўлди. Болалар билан суҳбат уларнинг ота-оналари билан олдинроқ танишиш асосида кўрилса, ўртоқлик муносабатлари олдинроқ вужудга келган бўлса, иш янада тез кўчиши аниқланди. Суҳбат оила аъзолари, бобо ва бувиларни мактаб ҳаёти билан яқиндан таништириб, шу асосда уларни мактабнинг «иттифоқчилари» ҳолатида ташкил этилди. Узоқ муддат ота-оналар билан мулоқотда бўлиш, улар билан ишончли алоқа ўрнатиш, яхши кайфиятлардан фойдаланиш натижасида берилган саволларга аниқ жавоблар олишга муваффақ бўлинди. Албатта, ота-оналар ва болалар билан суҳбат ўтказиш режалари олдиндан шароитни тасаввур этиш ва изчиллик асосида тузилди. Бунда ота-оналарнинг маълумотлилик даражасини, оилавий муносабатларни у ёки бу даражада билишимиз бизни қизиқтирган томонларни белгилашда ёрдам берди.

Ота-оналар билан суҳбатлар улар қийналмайдиган оддий ва табиий ҳолатда ташкил этилди. Суҳбат чоғида алоқани бузмаслик мақсадида олинаётган жавоблар кўпинча улардан сир тутилди.

Кузатишларнинг кўрсатишича, кам болали оилаларга нисбатан кўп болали оилаларда тарбия имкониятлари кўп ва ранг-барангдир. Айрим социологларнинг фикрича, кўп болали оила болаларининг ақлий савияси кам болали оилаларнинг болаларига нисбатан паст эмиш. Биз бу фикрга қўшилмаймиз. Гап шундаки, ўзбек оилаларида ота-оналар болаларини катталар меҳнатига, ёши ва имкониятларига қараб жалб этишади, шу сабабли ёшлар ўз оилаларига алоқадор масалаларни мустақил ва масъулиятни ҳис этиб ҳал этдилар. Албатта, бунда оиладаги ота-оналарнинг маълум йўналишдаги хулқ-атворлари ва уларнинг болалар фаолиятида акс этиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ота-онадан болаларига ўтадиган характер, темпераментларгина эмас, балки уларнинг хулқ-атворлари, муомала, ўзаро муносабат шакллари, жавоб тарзини эсдан чиқармаслик керак. Ижтимоий ирсият қонунлари фаолиятига ҳам эътибор бериш лозим. Масалан, нолыйиқ оила тарбиясини олган ёшлар билан тузилган никоҳларда аксарият ажрალიш, никоҳни бекор қилиш ҳолати кўпроқ учрайди.

Ёшларни оилавий ҳаётга, никоҳга тайёрлашда, оила мустаҳкамлигини таъминлашда никоҳланувчиларнинг

ота-оналари савиясига, турмуш тарзига, характер хусусиятларига ва, ниҳоят, касб фаолиятларига эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Оила хўжалигида меҳнат тақсимоти энг қадимий ва маданий ижтимоий бир ҳолдир. Ҳозирги кунда эса, шаҳар ва қишлоқ оилаларида эр ва хотин ўзаро масъулиятли ишларни бўлишиб олишнинг кўплаб турларини вужудга келтиришди. Аниқроқ қилиб айтганда, барча оилавий ишларни бажаришда тенг ҳуқуқлилиқ йўналиши яққол кўзга ташланади. Айниқса, бу болалар тарбияси вазифасининг бажарилишида кўпроқ намоён бўлмоқда.

Битта ёки кам болали оилаларда бола тарбияси

Туғилиш ахлоқнинг ривожланиш, ўсиш кўрсаткичидир. Бироқ кейинги ўн йилликлар ичида кўп болали оилаларнинг кескин камайиши ҳисобига битта, иккита бола билан чекланиш, оилада туғилишнинг пасайишига олиб келди.

Табиийки, маълум даражада битта болали оила ўзини оқлаганлиги объектив ҳақиқат. Чунки, хотинлар кўпроқ вақтга, шунингдек, ўз кучларини ижтимоий фойдали, шахсий ишларини бажариш имкониятига эга бўладилар. Болалари тарбиясига эса уч, тўртта болали оилага нисбатан кўпроқ вақт сарф қиладилар. Лекин шунини унутмаслик керакки, оилада туғилган якка фарзанд катталарнинг жонли ўйинчоғи, севиклиси, катталарнинг диққат маркази, қувончи ва эркатойи сифатида вояга етади. Унинг бирон нарсадан норозилиги ва йиғиси ота-она дунёсини қоронгилаштиради. Ўзлари емай-ичмай, якка фарзандларини оқ тараб, кийинтириб, ҳатто турли-туман совғалар уюштирадилар. Бу билан боласининг келгуси тараққиётини бузаётганликларини ўйлашни ҳам ёқтирмайдилар. Ёлғиз бола касал бўлиб ёки вафот этгудай бўлса, бундай оила сира тоқат қилиб туrolмайди. Шунинг учун ота-она ёлғиз фарзандини еру кўкка ишонмай, доимо ташвишда яшайди ва ўзи учун бўлган барча тинчлиги бузилади. Кўпинча ёлғиз бола ўзининг жуда ҳам арзанда қилинаётганлигини кўриб, бунга одатланиб қолади ва оилада чинакам офатижон бўлиб ўсади.

Боланинг тўғри ўсиши, одамларга ҳурмат билан муносабатда бўлиши, уларнинг қайғуларига ҳамдардлик кўрсатиш ҳисси таркиб топиши учун оилада ҳеч

бўлмаганда ўзига ўхшаш яна бир киши (қизми, ўғилми) бўлиши зарурдир. Оилада камида иккита фарзанд бўлиши фақат уларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясини яхшилабгина қолмасдан, балки жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига ҳам мос келади.

Ижтимоий ва психологик нуқтаи назардан боласизлик ёки кам (битта) болалик оила мустақкамлигини таъминламайди. Мамлакатимиздаги оилавий ажралишларнинг аксарияти ё боласи йўқ, ёки кам болали оилаларга тўғри келмоқда. Юқорида таъкидлаганимиздек ота-она якка фарзанднинг тарбиясига ниҳоятда кўп вақт ажратади, лекин кўп ҳолларда салбий натижа кўришади. Оилада якка фарзанд тарбиясидаги камчилик натижалари бола ўсмирлик ёшига етганида бирдан юзага чиқади ва, ниҳоят, бу камчилик ўсмир ўсиб, улғайиб, ўзи оила қурганда янада яққолроқ намоен бўлади.

Оилани моддий жиҳатдан юқори даражада таъминланганлиги оилавий тарбиянинг, шунингдек, ўрта мактаб таълимининг яхши, мақсад кўзланган бўлишига ёрдам бериши мумкин. Айни пайтда бунинг негатив салбий томонларини ҳам унутмаслик керак. Оиланинг моддий жиҳатдан яхши таъминланганлиги болалари учун кўпроқ нарса олинишига, энг яхши нарсаларни болалари учун харид қилинишига олиб келади. Айниқса, оилада битта фарзанд бўлса, бу жараён янада кучаяди. Ортиқча чиқимлар болаларда эгоизм, социал-ахлоқий, инфантилизм каби салбий сифатларнинг тез ўсишига сабаб бўлади. Кейинги пайтларда матбуот саҳифаларида, боласини ҳаддан ташқари эркатой қилиб ўстирувчи, уларни ўз машиналарида боғча, мактабга ташувчи, болалари учун қимматбаҳо соат, мотоцикл, энг сўнги модадаги кийим-бошлар сотиб олиб берувчи ота-оналарни танқид қилувчи мақолалар эълон қилинмоқда. Чунки худди шундай ота-оналарнинг бундай «ғамхўрлик»лари оқибат натижада болаларида меҳнат аҳлига, меҳнат ҳисобига топилган буюмларга нисбатан бефарқ қараш, уларнинг қадрига етмаслик каби салбий хислатлар қарор топишига сабаб бўлмоқда.

Юқоридаги фикрлардан битта ёки кам болали оилаларда тарбияланаётган болалар, албатта ёмон бўлади, деган хулоса чиқармаслик керак. Айнан ана шундай оилаларда яхши тарбия топган йигит-қизларни ҳам кўп учратганмиз. Гап шундаки, бундай ютуқларга аввало ота-онанинг намунаси, меҳнатсеварлиги, бола-

ларини доимо кучи етадиган ишларга жалб қилиб боришлари, дангасаликлари учун ўз вақтида жазо чораларини қўллаганликлари, яхши ишлари, намунали муаммолари учун маънавий рағбатлантиришлари орқали эришилганлигини таъкидлаш ўринлидир.

Ўзбек оилалари тарбиясида шароит, яъни уларнинг қишлоқ ёки шаҳарда яшашлари ҳам болалар тарбиясига у ёки бу даражада таъсир кўрсатишининг гувоҳи бўлди. Одатда, қишлоқ шароитида яшовчи оила фарзандлари ёшлигидан бошлаб кучи етадиган ишларга жалб этилади, яъни улар уй юмушларини бажариш, уй ҳайвонларини парваришлаш, уларга ем, сув бериш, ота-оналарига далалардаги ҳосилни, поллиз экинлари, меваларини йиғиб-териб олишларида яқиндан ёрдам беришади. Қизлар эса уй юмушларини, яъни тозалаш, овқат пишириш, хамир қориш, нон ёпиш ва ҳоказо машғулотларни жон-дилидан бажарадилар. Шаҳар оилаларидаги шароит улардан тубдан фарқ қилади. Озчилик бўлса-да, шаҳар оилаларининг болалари мактабнинг турли жонли бурчакларида, тажриба ишларида, дарахтларни парвариш қилишда иштирок этишади. Лекин бу ишларни ота-оналарининг иштирокисиз, ҳар замонда бажарадилар. Натижада (айниқса ота-она ишда бўлишса) улар қандай иш билан машғул бўлишни дафъатан билишмайди, бекорчилик кучаяди ёки спорт майдончалардан бери келишмайди, шаҳар бўйлаб санғиб юришади.

«Соғлом оиладан чиққан жиноятчи» — бу атама — ҳозирги кунда юристлар, педагоглар ва социологларни, вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчиларни ўйлантириб қўймоқда. Баъзи маълумотларга кўра, кўп-лаб шаҳар ва вилоятларда жиноятга тортилган ёшларнинг кўп қисми ўзига тинч, моддий жиҳатдан яхши таъминланган оилаларда тарбияланганлиги аниқланган. Уларни ота-оналарининг ёмон намунасини олган ёки моддий жиҳатдан қийналган, тор квартираларда шароитларда яшаган дейишга асосимиз йўқ. Унда сабаби нимада? деган савол туғилиши табиийдир. Ҳар қандай ҳолда ҳам асосий сабабини оиладан, унинг ҳаёт босқичларидан маънавий-ахлоқий турмуш тарзидан, қадр-қимматидан ахтариш лозим.

Бизга ҳуқуқ ҳимояси бўйича мутахассиснинг ҳикоя қилишича, вояга етмаган ўсмирни жамоат ўртасида жанжал кўтарганлиги, магазин витринаси ойналарини синдирганлиги сабабли милиция бўлимига олиб

келишган. Воқеадан хабар топган ота (катта идора бошлиқларидан бири) келиб, боласини олиб кетган. Ҳатто «Ичган бўлса ўз пулига ичган, бировнинг пулига эмас. Узимиз бу (ўғли) билан жиплашиб қўямиз. Сизлар хавогир олманглар. Витрина ойналарини тўғрилатиб бераман» деган. Орадан ярим йил ўтмай ҳалиги фарзанди яна қўлга тушган. Бу сафар мотоцикли билан бир қарияни уриб юборган. Натижада қария оғир тан жароҳати олиб, касалхонага ётқизилган. Бу сафар ота ўғлининг қонун бўйича жавобгар бўлишини сезиб, чора тополмагач, «Уғлим ёш, ёшлик қилибди. Ёшлигини инobatга оларсизлар, деган умиддаман ва ҳоказо» деб қонун ҳимоячиларидан ёрдам беришни сўраб илтижо қилган. Боласини асраб қолиш учун барча номаъқул чораларни ҳам қўллаган. Лекин ўғлини оқлай олмади: ўғли жинойи жавобгарликка тортилди.

Баъзан ўйланиб қоласан киши, жиноятчиликка ўзимиз сабабчи эмасмизми? Бизнинг оилавий тарбия борасидаги йўл қўяётган хатоларимиз эмасмикин?

Педагогик кузатишлар, амалий тарбиявий ишларнинг кўрсатишича, тарбияси қийин болалар олдинлари иқтисодий етишмовчилик, қийинчиликлар мавжуд бўлган оилаларда учраб эди. Чунки ота-оналарнинг бир-бирларига ёмон муносабатлари, ўзаро низоли ҳолатлар, бир-бирларига бақаришлари ва уларнинг ноахлоқий фаолиятлари болаларига салбий таъсир кўрсатар эди. Ҳозирга келиб эса тарбияси қийин болаларнинг аксарияти ўзига тўқ, моддий жиҳатдан бақувват, маълумотли оилалардан чиқмоқда. Назаримизда, бу ерда ҳали бизга тўла маълум бўлмаган, бизга дафъатан сезилмайдиган оилавий тарбия камчиликлари мавжуд. Бундай ҳодисалар кўпроқ шаҳар оилалари болаларига тўғри келмоқда. Шунини мамнуният билан қайд этиш ўринлики, шаҳарлардаги деярли барча битта ёки кам болали ўзбек оилаларининг қизлари ўғил болаларга нисбатан тарбияланиш даражаси яхши. Назаримизда, бунинг сабаби ота-оналар қизларининг келажаклари ҳақида кўпроқ қайғуришлари, бобо ва бувиларининг анъанавий услубларига таяниб, уларни аёллар меҳнатига кўпроқ жалб этишларидир. Буларнинг ҳаммаси фақат ота-оналар таъкидлаганидек халқ тарбияшунослиги удумлари таъсири бўлиб қолмасдан, балки шаҳар шароитида ўғил болаларга нисбатан қизлар меҳнатига имкониятларнинг борлигидир. Шаҳар-

ларда қишлоқларга нисбатан шароит етишмайди. Деярли барча ота-оналарнинг (кўпроқ оналарнинг) фикрича, қизларга бўлган масъулият, уларни меҳнатга ўргатишнинг эқибат мақсади — уларни бўлажак оилавий ҳаётга иложи борича яхши тайёрлашдир. Албатта, бундан ҳамма ишларни аёллар бажаришлари лозим, эрларига бўйсунушлари керак, деган хулоса чиқармаслик керак. Ҳозир шарқ хотин-қизларимизнинг меҳнатсеварлиги, ибоси, ҳаёси ва табиатан вазминлиги, айниқса, уларнинг меҳнати гоят қадрланмоқда, ифтихор билан тилга олинмоқда. Шу билан бирга ўғил болаларимизнинг ҳозирги кунда ҳам қизлар меҳнатига ёмон мунссабати, ўзларини қизлардан устун қўйишларини, айрим оилаларда эркакларнинг аёлларга нисбатан кўпроқ ҳуқуқга эга эканликларини ва бу салбий ҳолатлар ҳанузга қадар йўқолмаётганлигини алоҳида эслатиб ўтмасқ керак.

Кўп болали оилаларда болалар тарбияси

Ўзбек халқи қишлоқ аҳолисининг деярли кўпчилиги кўп болали оиладир. Одатда, учта ва ундан ортиқ боласи бор оилаларни кўп болали оилалар дейилади. Ўзбекистондаги зиёли ва хизматчиларнинг аксарият кўпчилиги шаҳарларда истиқомат қилади. Региондаги қишлоқ оилаларидан фарқли ўлароқ, булардаги оилавий тарбия ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Чунончи, оилада маълум тартиб ўрнатилганлиги, ақлий ва жисмоний меҳнат учун барча шароитлар яратилганлиги ва ҳоказо. Ота-оналар олий ва ўрта махсус маълумотга эга, шу сабабли бўлса керак болалари тарбиясида бобо ва буви, ота ва оналарининг оилавий анъаналаридан онгли ва унумли фойдаланадилар. Дунё халқлари тарихи ва маданият ютуқларига тез-тез мурожаат қиладилар. Шаҳар оилаларидаги болалар тарбиясида яхши ва аъло ўқиш асосий ўринда туради. Ўқишдан бўшаган пайтларида уй хўжалиги ишларида катталарга кўмаклашадилар, кичик ука ва сингилларини парвариллашда оналарига ёрдәм берадилар. Нисбатан ёшликдан бошлабоқ ота-оналарининг касбларига қизиқадилар. Улар ҳамма қулайликларга эга бўлган кўп қаватли биноларда истиқомат қилишади, барча озиқ-овқат маҳсулотларини тайёр ҳолда дўкондан харид қилишади. Лекин улар ер чо-

пиш, уй ҳайвонлари боқиш, парранда асраш ва бошқа имкониятларга эга эмаслар. Тўғри, мактабларда жонли бурчаклар, ўқув-тажриба майдончалари, ёш техниклар, табиатшунослар клублари, станциялари, ўқувчилар саройларида ранг-баранг тўғараклар мавжуд. Уларда болалар ўқув машғулотларини амалда қўллаш асосида меҳнат кўникмаларини эгаллайдилар. Лекин уйда, табиий ҳолда меҳнат тарбияси олишни ҳеч қандай бошқа нарса билан солиштириб бўлмайди. Иккинчидан, шаҳар болаларининг ҳаммаси ҳам юқоридаги муассасаларга тўла жалб қилинган, дея олмаймиз. Шу сабабли бўлса керак, аксарият ёшларнинг диққат-эътибори мактабда ўқитилаётган ўқув фанларини яхши ва чуқур ўзлаштиришга қаратилган. Натижада олий ўқув юртларига, техникум ва бошқа ўқув юртларига кириш кўрсаткичлари бўйича зиёли ёки хизматчи оиласида ўсган ёш авлодлар олдинги ўринда турадилар, бу сир эмас, албатта.

Зиёли ва хизматчилар оиласининг қишлоқда ёки шаҳарда яшашларига қараб болаларига бериладиган тарбияда ҳам бирмунча фарқлар мавжуд. Шаҳарларда яшовчи кўп болали зиёли ёки хизматчи оилаларидан фарқли ўлароқ қишлоқлардаги шу тоифадаги оилаларда болалар юқорида таъкидлаб ўтилган сиёсий, маданий-оқартув ишларидан ташқари ота-оналари ҳам, болалар ҳам хўжалик далаларида, оиланинг томорқасида, боғ ва полизда меҳнат қиладилар. Қўлидан иш келадиган барча ёшлар ота-оналари ёнида мунтазам меҳнат қилиш билан банд бўладилар, меҳнат кўникмаси ва тажрибасига эга бўладилар, жисмоний меҳнатга нисбатан тайёр бўлиб вояга етадилар.

Оиладаги ота-оналар ва катта ёшдаги кишиларнинг обрўси ва шахсий намуналари тарбиявий таъсир самарадорлигини белгиловчи омилдир. Бунда тарбиявий таъсирнинг изчил ва баркамоллиги, оила жамоасида тажрибаларни табиий ўзлаштириш, уларнинг қонқариндошликлари сабабли шахс фаолиятига ўта таъсирчанлиги, ўзаро ишонч, муносабат ва меҳр-муҳаббат, муомаладаги ҳиссий ифоданинг яққоллиги каби белгилар зиёли ва хизматчи оилалардаги тарбиянинг асосий хусусиятларини белгилайди.

Тарбиянинг самарадорлиги оиладаги болалар меҳнати, уларнинг уй хўжалигидаги фаол иштироки, шунингдек, оилавий турмуш шароитлари билан белгила-

нади. Шахсий уйда яшовчи оилаларда уй меҳнати болаларнинг ёши, жинсига қараб анъана усулида аниқ белгиланганлигини кўриш мумкин. Масалан, ўғил болалар, асосан, эркакларнинг иш турларини (полиз ишларидаги жисмоний меҳнат, уй ҳайвонларига қараш, уй ремонти ва бошқалар), қизлар эса кир ювиш, овқат пишириш каби ишларни бажарадилар. Иш турларининг ўзига тақсимоти оиланинг ишлаб чиқариш йўналишлари билан белгиланади. Давлат уйларида яшовчи оилаларда эса болаларнинг иш тақсимоти, деярли, сезилмайди. Улар бир-бирларининг ишларига бирдай муносабатда бўладилар. Кўпчилик кўп болали оилаларда оналар уй бекаси сифатида уй хўжалиги ишлари ва болалар тарбияси билан шуғулланишади. Бундай оилалар катта ёшдаги фарзандларининг мойнасини ҳисобга олмаганда фақат ота даромади билан кун кечиришади, бу эса оила бюджетига албатта таъсир кўрсатади. Шу сабабли оналар қўшимча иш топиш ҳаракатида корхоналарга аъзо бўлиб, уйда турли кўринишдаги (шокила, дўппи, қалпоқ, ёстиқ жилдлари ва бошқаларни тикишади) ишларни бажарадилар. Шунингдек, томорқа хўжаликларида полиз экинлари, мева ва гуллар етиштириб, уларни бозорда сотиш билан ҳам банд бўладилар. Худди мана шу жараёнларни бажариш чоғида болаларнинг ёшига қараб, уларни меҳнатга жалб қилишади.

Қишлоқ оилаларидаги тарбия ўзининг структураси ва мазмунига кўра ишчи, хизматчи ва зиёли оилаларидан тубдан фарқ қилади. Айрим ҳолатларни ҳисобга олмаганда қишлоқ оилалари болалари йилнинг деярли барча фаслларида ҳам меҳнат фаолиятига тортилган бўлади. Бунда тайёргарлик даврига (ўрганиш, қишлоқ хўжалик меҳнатининг турли соҳаларига тайёрланиш) нисбатан оз вақт ажратилишига қарамасдан уларнинг меҳнати (уйда ва далада) ишлаб чиқариш қимматига эгадир.

Анъанавий одатларга кўра қиз болалар уй супуради, пол ювади, хамир қоради, нон ёпади, сигир соғади, овқат пиширади, ўғил болалар эса кўпроқ жисмоний меҳнат билан банд бўладилар. Ота-оналари сафида туриб меҳнат қилишлари натижасида меҳнат малакалари ортади, ҳаётий тажриба тўплайдилар, одамларга муносабат, босиқлик ва ишга виждонан ёндашиш қарор топади.

Кузатувлар натижасида шу нарса аён бўлдики,

Ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаларидаги энг меҳнатсевар болалар деганда, асосан кўп болали оилаларнинг ўғил-қизлари ҳисобланар экан. Одатда, улар ишларига берилган хизмат пулини тўлалигича ота-оналарига келтириб беришади. Кейин эса ота-оналари билан бамаслаҳат бу пулдан эҳтиёж учун олиб сарфлашади. Шу сабабли бўлса керак, хоҳлаган кўп болали қишлоқ ўғил-қизларини олманг, уларда тўғрилиқ, отанинг фаровонлиги юзасидан ғамхўрлик яхши тарбияланган, шаклланган бўлади.

Кўп болали деҳқон оилаларидаги тарбиянинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, бундай оила болалар жамоасининг маркази, асосий тарбия воситаси эса ота-онанинг намунаси, уларнинг хулқи, одоби, бир-бирларига бўлган илиқ муомалалари, оиладаги, ишлаб чиқаришдаги, колхоз ва совхоз далаларидаги актив ҳалол жисмоний меҳнатларидир. Ота-оналарнинг кишиларга бўлган ҳурмати ва иззати, уларнинг ахлоқ ва одоблари, ҳалолликлари болалари тарбиясида яққол ва ўчмас из қолдиради.

Ўзбек тилида ахлоқ кенг маънода қўлланилса, одамлар билан ўзаро муомала мезонлари сифатида одоб сўзи қўлланилади. Педагогик кузатувлар аксарият оилаларда инсоний муносабатларни тартибга солувчи одоб ва унинг шаклланишига, нисбатан кенгроқ эътибор берилаётганидан далолат бермоқда. Чунки, одоб биринчидан, болаларда одамлар орасидаги ўзаро муносабатлар нормаси сифатида шаклланса, иккинчидан эса бу одоб нормалари унинг хулқий одатларига айланади. Шу сабабли болаларни оилада ёшлиқдан бошлаб одобли қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор берилади. Она инстинкти, унинг боласига бўлган эмоционал-ҳиссий таъсири боланинг ахлоқий фаолиятлари ва ҳаёт асосларига дастлабки ғишт қўяди.

Болалар нутқи шаклланиши, ривожланиши асосида уларни катталарга ҳурмат, дўстлик, инсонийлик, ҳалоллик каби одоб қондаларига ўргатиб борилади. Шу асосда оила кундалик иш давомида болаларида хулқ-атвор мезонларини қарор топтириб боради. Худди ана шу хулқий мезонлар асосида кейинчалик ахлоқнинг мураккаб шакллари — жамоатчилик, ватанпарварлик, байналмилал, ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий томонларига қизиқишнинг дастлабки шаклланиш жараёни давом этади. Оиладаги ахлоқий тарбия фақат хулқни тарбиялаш билан чекланмасдан, балки баркамол инсон ахло-

қини тўғри тасаввур қилдиради, унинг таркиби, кўник-
ма ва малакаларини шакллантиради. Мана шу асосда
оила аъзоларида инсон характери, ҳаёт босқичлари
қарор топади. Оилавий ҳаётнинг ўзига хослиги ҳам
мана шунда.

Ҳозирги замон кўп болали оилаларда ўсиб келаёт-
ган ёш авлодни ҳар томонлама тарбиялашнинг барча
воситалари, шакл ва услубларидан амалда унумли
фойдаланилмоқда.

Олиб борилган кузатишлар натижасида болалар
тарбиясида ота-оналарнинг эр ва аёл сифатидаги фаол-
лик даражаси турлича эканлигининг гувоҳи бўлди.
Уларнинг болалар тарбиясига таъсир даражаларини
қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

1. Оилада ота ва она бир хил таъсир кўрсатади.

2. Оилада отанинг таъсири кучли.

3. Оилада онанинг таъсири кучли.

4. Оилада ота йўқ (вафот этган, ажралишган, ке-
тиб қолган).

5. Оилада она йўқ (вафот этган, ажралишган, кетиб
қолган).

6. Оилада ўғай отанинг таъсири кучли.

7. Оилада ўғай онанинг таъсири кучли.

Биринчи гуруҳга кирувчи оилаларда ўсмирлар тар-
бияси нисбатан яхши йўлга қўйилган бўлади. Бу гуруҳ
оилалардаги тарбиянинг ўзига хос хусусиятларидан
бири бола тарбиясида ота-онанинг ўзаро келишиб иш
тутишларидир, яъни болаларининг тарбияси борасидаги
рағбатлантириш ва жазолашларни ҳар иккаласи таш-
кил қилади. Энг муҳими ота бирор салбий ҳалти-ҳара-
кат учун болани жазолаётган пайтида она жим туради
ёки она жазолаётган пайтида ота жим туради ёки бир-
бирларининг тарбиявий таъсирларини тўлдиршади.
Шу сабабли бўлса керак, мазкур гуруҳ болалари ота-
оналарини ҳурмат қилишади ва уларнинг топшириқ-
ларини қандай бўлишидан қатъи назар, сўзсиз бажар-
ишади. Болалар оилавий муносабатларда эркин фикр-
лашади, ўзаро қизиқиш ёки меҳнат фаол дам олиш
билан алмашиб туради.

Болаларни тарбиялаш уларни кейинчалик маълум-
мотли қилиш билан қўшиб олиб борилади. Болалар-
нинг туғилиши, ақлий ва жисмоний ўсиши, ахлоқий
камолотларини таъминлаш бу ота-оналарнинг ўзига
хос энг муҳим инсоний хусусиятлари бўлиб, уни бошқа
бирор нарсага ўхшатиб бўлмаганидек, у такрорланмас

ҳамдир. Бундай ҳиссиёт фақат ота-оналарга хосдир. Болалар камолоти билан боғлиқ бўлган ҳамма ғам-хўрликлари ота-оналарнинг улкан тажрибаларига асосланиши бундай оилаларда яққол кўзга ташланиб туради. Одатда, бундай оилада ўсиб, улғайган ёшлардан яхши оила бошлиқлари чиқиши кўпроқ кузатишган. Бундай оила фарзандлари уларнинг ёнида энг ишончли раҳнамоси, ўзининг энг яқин кишилари борлигини чуқур ҳис қилишлари сабабли табиат ва жамиятга бўлган муносабатларида тетиклик, имконияти борича мустақиллик ва ўзаро алоқалар натижасида камол топади.

Иккинчи гуруҳда оналари одатда, отага қарам, оиладаги барча ишларга ота жавобгар бўлганлиги, раҳбарлик қилиши сабабли фақат уй ишлари билан шуғулланишади. Болалар тарбияси бўйича бўладиган суҳбатларда она саволлардан иложи борича ўзини олиб қочади, умумий ваъдалар билан чекланади. Болаларининг номаъқул ишларини тартибга келтиришда ожизлик қилишади. Болалари ҳам оилада фақат ота ҳукмронлигини жуда эрта билиб олишлари натижасида оналарининг буйруқ ва талабларини ҳамма вақт ҳам бажаравермайдилар. Ниҳоят, болаларининг тартибсиз хатти-ҳаракатларига барҳам беролмаган она «Даданг келсин, ҳаммасини айтиб бераман, ҳаммаларингни бир жазоласин» дейиш орқали ўз ҳукмини ўтказишга мажбур бўлади. Ота болалари тарбиясида она билан деярли маслаҳатлашмайди. Бунинг устига ишдан қайтган ота оиладаги тартибсизликлар учун биринчи навбатда онани койийди. Онанинг болалар ҳақидаги фикри асосида уларга тан жазоси беради. Одатда, бундай оилаларда эрлар димоғдор, жаҳли тез, бўлар-бўлмасга болаларини туртадиган, урадиган бўлишади. Болаларининг қандай фанларга қизиқишларини ёки келажакда ким бўлмоқчи эканликлари ҳақида суҳбатлашмайди. Лекин ёмон ўқиши ёки мактаб ўқитувчиларининг норозилиги маълум бўлса, қаттиққўллик билан тан жазо беради, натижада, болалари оталаридан қўрқиб яхши ўқишга мажбур бўлишади. Бундай оилада катта бўлган болалар ҳам ўзлари улғайиб оила қурганда оила бошчилигини ўз қўлларига олишга интилади ва кўпчилик пайтларда шундай ҳам бўлади.

Учинчи гуруҳ оилаларида она ҳукмронлиги кучли бўлади. Ота доимо ишда бўлиши, шунингдек, оилавий юмушлар ва болалар билан суҳбатлашиш имконият-

лари чекланганлиги сабабли ҳукмронлик хотинларнинг зиммасига ўтиб қолади. Ота бу ишларни ўзи ҳам хотинларнинг иши деб ишониб қолади. Албатта, бундай оиладаги тарбия биринчи навбатда онанинг билими, маълумоти, маданияти ва ахлоқий қиёфасига боғлиқдир. Баъзи оналар оиладаги энг муҳим вазифа болаларни кийинтириш, едириш, ичиришдир, деб ўйлашади. Бу эса болалар тарбиясида жиддий нуқсон ва камчиликларнинг содир бўлишига сабаб бўлади. Мактабнинг тарбия борасидаги ғамхўрлиги улкан бўлишига қарамасдан, тарбия масалаларини оила ҳал қилади, шу сабабли оиланинг таъсири кучли ва узоқ давом этади. Бундай таъсир, албатта, ё яхши мақсадга мувофиқ, ёки ақсинча ёмон бўлади. Агар оила аъзолари (ота-оналар, бобо ва буви) билан мактабнинг болалар тарбиясидаги мақсадлари уйғун, уларнинг талаблари бир-бирига мос келса, бундай оиладаги тарбия самарадорлиги сўзсиз ошади. Лекин, айнан учинчи гуруҳ оилаларида бу қоида ҳамма вақт ҳам амалга ошавормайди, бундай оила аъзоларининг тарбия борасидаги қарашлари бир-бирларидан фарқланади. Уларнинг айримлари тарбияда ўта қаттиққўллик асосидаги интизомни, болага ён босмаслик ва кечирмаслик методини маъқул кўрса, иккинчилари болаларга меҳрибонлик ва уларни севиш асосида тарбиялашни маъқул кўрадilar.

Маълумки, болалар тарбиясида меҳрибонлик, меҳмуҳаббат ҳам, ўрни келганда уларни қаттиққўллик билан ижобий томонга буриш ҳам ва, ниҳоят, номаъқул ишларни бажарганликлари учун жазолаш ҳам керак. Лекин, ҳар қандай ҳолатда ҳам шахсини ерга уриш, ҳақоратлаш ёки болага тан жазоси беравериш тарбияда ҳеч қачон яхшилик келтирмаслигини унутмаслик керак.

Тўртинчи ва бешинчи (ота-оналаридан бирортаси йўқ) гуруҳ оилаларида болалар тарбиясига жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш талаб этилади. Ота ёки онасининг йўқлигига доир оддий гаплар ҳам болалар дилини вайрон қилиши мумкин. Ота-оналардан бири вафот этса ёки оиладан кетиб қолса, табиийки, оилада қолган ота ёки онанинг болалар тарбиясидаги ишлари қийинлашади. Лекин бундай ёмон ҳолат биринчи навбатда болаларни жиддийлаштириб, масъулиятли қилиб қўяди. Агар оила кўп болали бўлса, бу жараён тез кечади. Болалар оиладаги ота ёки она атрофига маҳкам жипслашадилар ва уларга ҳамма соҳада ёрдам бера-

дилар. Бундай оилалардан, кўпинча, ўз мақсади учун курашадиган продали, меҳнатсевар кишилар етишиб чиқади.

Маълумки, тўлиқ оилаларда барча турмуш тарзи учун ҳамма нарсалар муҳайё, Солалар барча зарур нарсалар билан таъминланган бўлади. Бундай оилалардаги барча муаммоларни ота-она биргаликда ҳал қилишади. Нотўлиқ оилаларда эса аксинча бир кишининг зиммасига тушади, тарбия борасидаги қийинчиликлар ҳам, оиланинг моддий таъминоти ҳам унинг елкасида бўлади. Эрдан ажраган аёл, тул хотинлар имконияти борича болалари учун тўкин имкониятларни муҳайё қилишга, барча шароитларни яратиб беришга интилади. Бироқ бундай шароитни яратиш учун ишхонада кўпроқ ишлашга, баъзан, корхона ишларини уйига олиб кетиб бажаришга мажбур бўлади ва, натижада, болалар тарбияси учун имкониятлари чекланиб қолади.

Оиладан кетиб қолган эрнинг болалари учун кўрсатадиган моддий ёрдами бир қанча маънавий-ахлоқий муаммоларни келтириб чиқаради, улар болалар характерига у ёки бу даражада таъсир кўрсатади. Муаммоларнинг ижобий ҳал қилиниши фақат болаларнинг характер хусусиятларига эмас, балки онанинг ва бошқа кишиларнинг ўзаро муомала муносабатларига ҳам боғлиқдир. Нотўлиқ оилада иқтисодий ва, айниқса, ахлоқий жиҳатдан кўплаб муаммолар мавжуд. Ташлаб кетилган аёл отанинг ўз болалари билан бўладиган қонуний учрашувларига қаршилик қилса, ота болалари учун тўлаётган алиментнинг қандай сарфланаётганлигини суриштиради. Икки ўртада болаларни ўзларига оғдириб олиш учун уларни алдаш, отанинг бир-бирларини ёмонлаши ва ҳоказо жараёнлар содир этилади. Булар ёш авлод тарбиясига, албатта, ёмон таъсир кўрсатади. Баъзан шундай ҳам бўладики, қачонлардир хотини ва боласини ташлаб кетган ота, вақт ўтиши билан эндигина оёққа турган ўғлидан ёрдам талаб қилади.

Ҳозирги кунда ота-оналар ҳал қилишлари ниҳоятда зарур бир қанча тарбиявий муаммолар мавжуд. Бундай муаммолар нотўлиқ оилаларда нисбатан кўп бўлиб, улар болаларнинг руҳий камолотида намоён бўлмоқда. Ота-оналар эса ҳар доим ҳам бу ҳолатни биллиб, тўғри тушунавермайдилар. Баъзан эса болалар ҳам ақли етадиган масалалар бўйича катталарга му-

рожаат этмасликлари, масалани ижобий ҳал этмасликлари натижасида оналари ёки катта ёшдаги кишилар ҳаётини, турмушини мушкул аҳволга солиб қўядилар. Эътиборли ота-она боласининг у ёки бу масалага қизиқишларини олдиндан ҳисобга олиб, кутилиши мумкин бўлган нохушликларнинг олдини олади ва бола гурурини сўндирмайди. Бахтга қарши, агар ота аёلسиз болаларини тарбияласа, одамлар назарида у худди қаҳрамонлик қилаётгандай туюлади. Агар бола отасиз, она билан қолса ва у болаларини тарбияласа оддий ҳол деб баҳоланади. Ҳатто агар боласи ўқишда ёки хулқий камолотда нормадан бир оз четга чиқса, онани бола тарбияси юзасидан масъулиятсизликда, оналик бурчини бажармаётганликда айблашга ўрганиб қолинган.

Умуман олганда ҳамма оилалар тарбияси учун яроқли умумий формула топиш мумкин эмас, лекин болалар тарбияси бўйича тўпланган илғор тажрибалар асосида оиланинг умумий хусусиятларидан келиб чиқиб, келажакда кутилиш мумкин бўлган тарбия натижаларини ҳисобга олиб, бир неча омиллар ҳақида маслаҳат бериш мумкин. Масалан, болалар тарбиясида оилавий муҳит махсус таъсир кучига эга. Муҳит дейилганда оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари, болаларга таъсир кўрсатиш усуллари, оилада мавжуд бўлган бошқа шакл ва услублар йиғиндисига айтилади. Оила муҳитининг мазмуни ота-оналарнинг, катта ёшдаги аъзоларининг ғоявий-сиёсий онглиликларида намоён бўлади.

Маълумки, бизнинг жамиятимизда ҳар бир меҳнатга лаёқатли одам бирор нш билан шуғулланади. Агар ота-оналарнинг меҳнати жамиятимиз талабларига жавоб берса (ота-оналар топшириқларни ортиги билан бажаришса, фақат яхши, сифатли маҳсулотлар тайёрлашса), агар оила аъзолари ўзларининг корхоналари, шунингдек, бутун мамлакат меҳнат ютуқларидан қувонсалар, агар болалари ҳам ота-оналарининг меҳнат ва жамоат ишларидаги ютуқларини билсалар, улар билан бирга хурсанд бўлса ёки қайғуришса, демак, бундай оилада болалар тарбияси учун энг мақбул шароит мавжуддир.

III б о б. УЗБЕК ОИЛАЛАРИ ТАРБИЯСИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЙ ТОМОНЛАРИ

1-§. ОИЛАВИЙ ТАРБИЯНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ОМИЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Оила ўзининг тарихий тараққиёти даврида узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Бу йўлнинг ўзига хос хусусиятларидан бири жамиятнинг ўзаро алоқалари ва ижтимоий вазифаларининг тубдан ўзгарганлигидир.

Жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий тузилишининг ўзгариши оиланинг шаклланишига, унинг ўзаро алоқа шаклларига таъсир кўрсатади. Айниқса, жамиятнинг моддий техника ва маънавий йўналишидаги ўзгаришлари оила фаолиятининг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Бундай ўзгаришлар оила қуриш, меҳр-муҳаббат, ўзаро дўстлик ва фарзанд кўришни режалаштиришда ўз ифодасини топмоқда.

Давлатимиз оилаларни ўзининг олиб борадиган сиёсати марказида олиб қарайди. Шу сабабли имконият доирасида моддий ва маънавий ёрдам беришга мажбур. Оилавий тарбияни мактаб, жамоатчилик билан уйғунлигини таъминлашдан манфаатдордир.

Оиланинг энг муҳим хусусиятларидан бири инсонлар авлодини кўпайтиришдир. Болаларни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш борасида оила маълум даражада ижтимоий ташкилотлар билан жамият тараққиётига ҳамоҳанг ҳолда фаолиятда бўлмоқда. «Ҳозирги замон оилаларининг тарбиявий вазифалари» тушунчаси болаларни тарбиялаш тушунчасига нисбатан кенгдир. Бу тушунча қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) болалар шахсини шакллантириш; 2) шахсни йигит ва қиз, ота-она ва жамият аъзолари сифатида оилавий ҳаётга тайёрлаш. Утказилган социологик тадқиқотлар мазкур вазифаларга қирувчи кўплаб муаммолар мавжудлигини таъкидламоқда. Бу, айниқса, оилавий тарбиянинг янги қирраларининг вужудга келиши ва анъанавий урф-одатларнинг мазмунан бойишида ифодаланмоқда. Шундай қилиб, ҳозирги замон оилалари ёшларда илмий дунёқараш шаклланишида, уларни эстетик жиҳатдан тарбиялашда асосий роль ўйнамоқда. Ахлоқий жиҳатдан тарбиялашдаги мазмун, шакл ва методлар жиддий ўзгаришларга учрамоқда.

Оилавий тарбия муаммоларини тадқиқ этиш, асосан

икки йўналишда олиб борилмоқда. Бир томонда оилавий тарбия педагогиканинг анъанавий қисми сифатида ўрганилмоқда ва бу бизнинг назаримизда жуда тўғри йўлдир. Иккинчи томондан эса (айниқса кейинги икки ўн йилликларда) оила социология ва филология йўналишида ҳам тадқиқ этилмоқда. Матбуотда эълон қилинган мақолаларда мазкур соҳага қизиққан олимларнинг оилавий тарбия ҳусусиятларига ижтимоий-фалсафий нуқтан назардан ёндашаётганликлари маълум бўлмоқда.

Назаримизда педагогик, ижтимоий-фалсафий тадқиқотлар тарбия назариясида бир бутунликка эриша олсаларгина шахс шаклланишини тўла қамраб олиши мумкин. Шу сабабли ҳам оилаларнинг тарбиявий вазифаларини тадқиқ этишда педагогика, социология, фалсафа ва бошқа фанлар ютуқларини тарбиянинг умумий назариясини тадқиқ этишга уйғунлаштирилиши мақсадга мувофиқдир. Бундай йўналиш, ўз навбатида, тарбияга комплекс ёндашиш, шахс шаклланишини қамраб олувчи элемент ва томонларни уйғунлаштириш имкониятини яратади.

Педагогик, социал-психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, оилавий тарбиянинг эмоционал болаларни ахлоқий камол топтириш, шахсни шакллантириш борасидаги вазифасини оиладан бошқа ҳеч нима босолмайди. Ота-оналардан болаларини ажратиб тарбиялаш ёш авлод камолоти шаклланишига улкан зарба, зиён келтириши билан бирга ота-оналик ҳиссиётларини сустайтиради, никоҳнинг ахлоқий асосларига путур еткази.

Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрича, болани ота-онасидан (айниқса, онасидан) узоқ муддатга айириб қўйиш аномал бузилишларга олиб келади. Болани дастлабки йилларда (беш ёшгача) онасидан айириб боқиш, унинг ғамхўрлигисиз тарбиялаш эмоционал-ҳиссий камолотда орқада қолишни юзага келтириб чиқаради. Ақлий жиҳатдан орқада қолиш эса ўз навбатида, ахлоқий камолотига зарар еткази.

Болаларнинг болалар ясли ва боғчасида узоқ муддат бўлишлари уларнинг камолотига, эҳтиёж, қизиқиш ва муомала характерига салбий таъсир кўрсатади. Бахтга қарши ҳозирги вақтда ота-оналарнинг ишлаб чиқаришда кўплаб машғул бўлишлари сабабли ўзларининг тўлақонли тарбиявий вазифаларини бажара олмасликларини тасдиқламоқда.

Оилавий тарбия ижтимоий тарбия билан узвий алоқада бўлсагина ўсиб келаётган ёш авлод фаровонлигини таъминлаш мумкин. У ёки бунисининг йўқлиги тарбиявий жараёнга салбий таъсир кўрсатади.

Жумҳуриятимизда айни ҳозирги кунда оилаларнинг ижтимоий аҳамияти ортиб бормоқда. Оилаларнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш асосида болалар тарбияси учун жавобгарликни кучайтириш жараёни тезлашмоқда. Биз учун оила мустақамлигини таъминловчи ахлоқий руҳий алоқалар жуда муҳимдир. Худди ана шу алоқадорлик оилавий муносабатлар, тулақонли ҳиссий-эмоционал, оталик ёки оналик, оилавий бахтни таъминлаш эҳтиёжларини қондиради.

Ҳозирги замон оилалари тобора биқиқликдан озод бўлмоқда. Атроф-муҳит билан бевссита алоқа, ўз миллатига мансуб анъанавий урф-одатлар билан танишиш, улардан ўз болаларини ғоявий ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда фойдаланишларига ёрдам бермоқда.

Ота-оналарга педагогик билим бериш, оилавий тарбия бўйича тажриба алмашиш, ота ва оналарни тарбия ишларига қизгин жалб қилиш учун уларни мактабга, маҳалла қўмиталарига таклиф этиш мақсадга мувофиқдир. Ота-оналарнинг бу борадаги энг муҳим вазифалари болалари камолотини олдиндан тасаввур эта олишлари, тарбия мақсадини аниқлашларидир.

Қўйилган мақсадни амалга ошириш фаолиятни моҳирлик билан ташкил этишга боғлиқ. Бунинг учун:

1. Болаларнинг ҳаёти ва машғулотини тўғри ташкил этиш (режим, ўйин, меҳнат, уйдаги ўқув ишлари, спорт ва шунга ўхшаш).

2. Ўзининг шахсий фаолияти ва дам олишини ташкил этиш (ишда, уй хўжалигида, болаларни парваришлашда, ўқишда, дам олишда, ёш авлод тарбияси юзасидан жамоат ишларида ва ҳоказо).

Бироқ, бу йўлда бир қанча қийинчиликлар мавжуд. Биринчи қийинчилик шундан иборатки, илғор оилалар ҳам тарбиянинг мақсадини ва ўз масъулиятларини яхши билсалар ҳам тарбия услублари, усул ва воситаларини аниқ қўллай олмайдилар. Маълумки, оилада бирон-бир услуб алоҳида қўлланилмайди, балки барча услублар уйғунлашувда қўлланилади. Бизнинг ҳозирги шароитимизда кўпроқ ишонтириш ва унга ҳамоҳанг услублар кўпроқ татбиқ этилади (масалан, маъқуллаш, рағбатлантириш). Мажбур этиш эса бошқаларга нисбатан ёрдамчи усул сифатида қўлланилади.

Демак, тарбия усуллари ва услубларини танлаш, уларни такомиллаштириш ва татбиқ этиш оила ҳаётининг муҳим формасидир. Ёш авлод тарбиясининг муваффақияти бирон-бир алоҳида олинган усулларга эмас, балки ўйлаб ва яхши ташкил этилган услублар тизимига боғлиқдир. Оилада қўлланиладиган у ёки бу усуллар ҳақида гап кетганда, шунинг эса сақлаш лозимки, агар оиланинг ҳаёт тарзи, турмуши ва ахлоқига монанд усуллар танланса, тарбиявий самарадорлик ошиши ёки мос келмаса, аксинча бўлиши ҳаётда кўплаб кузатилган.

Оилада болаларни тарбиялаш ўзининг бир қанча миллий хусусиятларига эга. Улар халқнинг шаклланиган оилавий анъаналари, урф-одатлари, халқнинг руҳияти, ҳаёти ва турмуш тарзидир.

Жумҳуриятимиз болаларга кўрсатадиган амалий таъсирини оила орқали амалга оширади. Оиланинг болаларига кўрсатадиган таъсир доираси шунчалик каттаки, у жамият таъсири билан уйғунлашиб кетади. Шу билан бирга, биз унинг ўзига хос имкониятлари мавжудлигини инкор эта олмаймиз.

Баркамол инсон тарбиясида оила жамият билан яхлит бир бирликни ташкил этади, бу эса ҳозирги кунимиз учун хос хусусиятлардан биридир. Айниқса, ота-оналар ва жамият аъзоларининг меҳнат фаолиятлари характери, эр ва аёлнинг тенг ҳуқуқлиги, ўзаро ҳурмат, фарзандларни эъзозлаш, ҳурматлаш, ижтимоий ва фуқаролик эътиқоди, оиланинг маданий ҳаётнинг мавжудлиги ва ўсаётганлиги ўзбек оилаларига хос фазилат сифатида қадрланмоқда.

Аёлларнинг ишлаб чиқаришга тортилиши уларнинг ўз болалари билан бўладиган мулоқот соатларининг камайишига сабаб бўлмоқда. Шу сабабли болалар яслиси, боғчаси, мактабнинг кунини узайтирилган гуруҳларига, турар жойлардаги турли ёшли болалар отрядлари ва мактабдан ташқари муассасаларнинг тарбиявий ёрдамига эҳтиёж кучаймоқда. Улар ёш авлодни ҳар томонлама камолотга етказиш борасида қизгин иш олиб бормоқдалар.

Болалар тарбиясига биринчи навбатда ота ва онанинг ўзаро муносабатлари катта таъсир кўрсатади. Бизнинг жамиятимизда эр ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги таъминланган бўлса-да, лекин биологик тенглик йўқлигини инкор эта олмаймиз. Шу сабабли оналар болалари тарбияси учун кўпроқ қалб қўри ила меҳнат

қилишларини тақозо этади. Бундан ташқари, аёллар оилада эркакларга нисбатан кўпроқ вақтини уй ишларига сарфлайди. Социологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳатто дам олиш кунлари ҳам аёллар уй ишлари учун 9 соатдан 11 соатгача вақт ажратишади. Ишловчи аёл болалар тарбияси учун жуда оз вақт ажратишга мажбур бўлади. Эрталаб, ишга жўнашдан олдин болаларини овқатлантиради, кийинтиради, ясли ёки боғчага олиб боради, мактабга жўнатади. Катта ёшдаги фарзандлари ўзларини эплайди. Куннинг иккинчи ярмида ишдан қайтгач, аёлнинг иккинчи — уй учун бўлган иш фаолияти бошланади, яъни болаларининг уй вазифаларини бажаришларини назорат қилиш, кечки овқат тайёрлаш, жой солиш ва ҳоказо.

Отанинг уй ишларидаги иштироки асосан буйруқ беришда кўпроқ намоён бўлади. «Уни бажар, нима учун буни бажармадинг, ҳозироқ бажар» ва ҳоказо. Унинг вазифаси кўпроқ оиланинг иқтисодиётини ва фарзандларининг соғ-саломат ўсишларини таъминлашда ифодаланади. Чунки фарзандларининг беморлиги нафақат онанинг, балки отанинг ҳам иш фаолиятига таъсир кўрсатади. Шу сабабли фарзандлари соғлигининг яхши бўлишини таъминлаш ҳар иккиси учун бирдай масъулиятни юклайди.

Оилалар тарбия усулларини қўллаш борасида бир-бирлари тажрибаларидан фойдаланадилар. Шу нуқтаи назардан оилаларни шартли равишда иккига бўлиш мумкин, яъни «қаттиққўл» ва «юмшоқ» интизомли оилалар. Биринчи гуруҳга кирувчи оилалар ўз фаолиятларида талабга асосланган услубларга, ҳатто, тан жазоси бериш орқали тарбиялашга асосланадилар. Иккинчи гуруҳга кирувчи оилалар эса ўз фаолиятлари намунасида, ишонтириш, юмшоқ интизом, ширин, тўғри муомала орқали тарбиялашга асосланадилар. Агар «қаттиққўллик» интизомли оиланинг ички муносабатларида ҳукмронлик қилса, «юмшоқ» интизомлиларида эса демократия, тенглик муносабатлари мавжуддир. Бироқ «юмшоқ» оилалардаги бундай муносабатлар ота-оналарнинг ўз хулқлари бўйича масъулиятларини камайтирмайди. Бундай интизомли оилалар учун болаларни қўрқитиш, чўчитиш усуллари ёт бўлиб, боланинг қадрини билиш, ўз-ўзини ҳурмат қилиш хислатларини тарбиялаш асосий ҳисобланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тарбиялашда жазо, қўрқитиш усулларидан фойдаланган оилалардаги болалар вояга етгач, руҳий

асаб фаолиятида бузилишлар содир бўлган. Муносабатда қўрқоқлик, ақлий фаолиятда орқада қолиш ҳолатлари кузатилган.

Оилавий келишмовчиликлар, ота-оналар ва болалар ўртасидаги тенгсизликка асосланган муносабатлар, айрим ота-оналарнинг маданият ва маълумотининг нисбатан паст савияда эканлиги мавжуд тарбияга оид билимларни ўзлаштиришга халақит беради. Беқарор кайфият, ҳаётий ўзгаришлар оилавий муҳитда қарама-қаршилиқни вужудга келтиради. Ота-оналарнинг аниқ бир-бирини тушунмасликлари ва ўзаро келишмовчиликлари, ёки боланинг ёнини олишлари унинг хулқида эгоизм кўринишидаги ҳолатни зоҳир этади. Оталар бундай ҳолатларда жазолашга мойиллик, оналар эса мулоимлик, «баъзан» бетарафлик ҳолатларида бўлишади.

Ота-оналарнинг болаларига кўрсатадиган тарбиявий таъсирларини ташкил этишдаги қарама-қаршилиқ йўл қўйилган хатоларнинг оқибатидир. Бу ривожланиб бораётган фан-техника тараққиёти, таълим, ахборот ва алоқалар, урбанизация ва аҳоли миграцияси натижаларида янада мураккаблашмоқда. Ёш авлоднинг шаклланишида ота-оналар билими ва тажрибасининг, тарбиявий таъсир кўрсатишининг орқада қолаётганлиги кузатилмоқда. Тарбиячи сифатида ота-оналарнинг маънавий камолотига маиший хизмат жабҳаларининг орқада қолиши, ишлаб чиқаришда кўп вақт йўқотишлари натижасида руҳан ва жисмонан чарчашлари ҳам таъсир кўрсатмоқда. Бу борада инсон омилини ҳар томонлама кўнайтириш борасида ҳаракатлар мавжуд бўлгани билан самара берганича йўқ.

Оилаларни ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг фаолиятларини қиёсий таҳлил этиш ва баҳолаш мақсадида кўплаб оилаларда табиий кузатишлар олиб борилди, оилавий маросимларда иштирок этилди.

Олиб борилган кузатишлар натижасида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Оилавий тарбия самарадорлигини ошириш оилаларидан бири бола шахсини камолотга етказиш учун уни ҳар томонлама ўрганиш, шунингдек, оилавий тарбия усуллари ва шаклларига ижодий ёндашиш, уни такомиллаштиришдир. Ёшларни ҳар томонлама ўрганиш уларни ўқишга, меҳнатга, ўз-ўзига, ўраб турган муҳитга, инсон камолоти учун зарур бўлган сифатлар-

дан энг муҳимларини ажрата олишга ўргатиш имкони беради.

2. Ота-оналар ўртасида тарбияга онд билимларни тарғиб қилиш, айниқса, оилавий тарбияда қийинчиликка учраётган ота-оналарга жамоатчилик ёрдамини кучайтириш лозим.

3. Оилавий тарбияда ижобий ютуқларни қўлга киритган ота-оналарнинг тажрибаларидан фойдаланиш учун уларни мактабнинг кенгайтирилган йиғилишларида, ота-оналар қўмиталарининг мажлисларига таклиф этиш ва ўз тажрибалари билан ўртоқлашишни йўлга қўйиш ниҳоятда муҳимдир. Улардан унумли фойдаланиш учун мактабларда ота-оналар кунини жорий этиш зарур.

4. Ота-оналар қўмиталари раҳбарларининг бевосита бошчилигида радиоалоқаларни ташкил этиш. Бунда «Ота-оналар — илк тарбиячи», «Ота-оналарнинг бола тарбиясидаги шахсий намуналари ва уларнинг аҳамияти», «Ешларни меҳнатга, ҳаётга, турмушга ўргатиш ва тайёрлашда оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги» ва шунга ўхшаш мавзулардаги эшиттиришларни тайёрлаб, изчил ўтказиш зарур.

5. Болаларни халқ оғзаки ижодига доир қизиқишларини ўстириш мақсадида суҳбатлар, ҳикоялар, эртак ва достонлар ўқиб эшиттиришни йўлга қўйиш лозим.

Маълумки, ҳар қандай ота-она ўз боласига тиканни раво кўрмайди, турли қийинчиликлар, хавф-хатарларнинг олдини олишга интилади. Ота ўз фарзандларида мақсадга интилувчанлик, ботирлик, жавобгарлик каби сифатларни шакллантириш билан ажралиб туради. Бундай сифатлар ўғил-қизлигидан қатъи назар инсон эгаллаши лозим бўлган сифатлар ҳисобланадики, уларсиз тўлақонли инсон шахси камол топмайди. Бунинг исботини яна шунда кўриш мумкинки, она қўлида отасиз вояга етган ўғил болада эркакларга хос раҳбарлик фазилатига муҳтожлик кучли бўлади, айниқса, у етуқлик ёшига етганида бу эҳтиёж яна ҳам кучаяди.

Отага бўлган муҳаббат — бу биринчи навбатда унга бўлган ҳурматда ўз ифодасини топади. Отанинг обрўси унинг ўзига хос шахсиятида намоён бўлади. «Менга ўхшаб бажар», «Мен қандай ишласам сен ҳам шундай ишла» каби қондаларга амал қилинади. Назаримизда ўғил бола хулқининг ўзига хослиги ҳам ана шундай хатти-ҳаракатларда ўз ифодасини топади. Шунингдек, ота ўғлини ўз фикрини мулоҳима ифодалай

олишга, мунозарали воқеада ўз фикрини қатъий химоя қилишга, қизиққонлик, бачканалик қилмасликка ва, ниҳоят, ўзлигини, қадрини йўқотмасликка ўргатади. Шунинг учун ҳам отанинг ўрни ўғил болани кучли шахс сифатида шакллантиришда ниҳоятда каттадир. Бу сифатларни эса ота ўзининг шахсий намунасида — ўғлига, онага, аёлга, хотин-қизларга бўлган муносабатларида қарор топтириб боради.

2-§. ОТА-ОНАЛАРНИНГ ОБРУСИ ВА ШАХСИЙ НАМУНАЛАРИ ТАРБИЯ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРУВЧИ ОМИЛДР

Болалар маънавий дунёсининг ўзига хос хусусиятларидан бири катталарни обрўли сиймо, намуна деб билишлари, маслаҳат олишлари, тақлид қилишлари ва лозим бўлган пайтда ҳар қандай ёрдамни олишларига ишонч ҳосил қилишларидир.

Ҳеч қандай нарса болаларга намуна кучидек таъсир кўрсата олмайди. Намуна тақлид учун асосий манба ролини ўйнайди. Шахсий намуна эса тарбия олиш сифатида ўсиб келаётган ёш авлоднинг онги ва хулқига таъсир кўрсатувчи катта ёшдаги кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ва бошқа фаолиятлари йиғиндиси-дир. Катталарнинг намуна сифатидаги тарбиявий таъсири шунинг учун ҳам муҳимки, улар айнан болалар ва ўсмирларнинг тақлиди учун жонли манбадир. Болалар руҳиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири кўпинча ўзи сезмаган ҳолда ўз олдида намуна олса арзийдиган, тақлид қилишга лойиқ бирор-бир ижобий шахс бўлишини жуда хоҳлайди.

Атрофимизни ўраб турган номаълум нарса ва ҳодисалар, ранг-баранг олам билан танишишда бола катталарнинг ёрдамига табиий эҳтиёж сезади. Етарли даражада билим ва тажриба йўқлиги сабабли улар катталарнинг муомала ва хатти-ҳаракатларига тақлид қила бошлайди. Ёшлари улғая бориши билан катталарга тақлид қилиш ҳам ўзгариб, маъно касб эта боради. Масалан, ўсмир ёнди катталарнинг хулқи ва муомаласини танқидий баҳолай бошлайди, натижада уларнинг у ёки бу хатти-ҳаракатларига ақли етиб, уни тушуниб ҳамма вақт ҳам тақлид қилавермайди. Ўзи учун маъқул бўлган хатти-ҳаракатларгагина тақлид қилади. Намуна сифатида катта ёшдаги кишиларнинг обрўси ва кишилар билан муомалалари болалар хулқи

ҳамда характерининг шаклланишига жуда кучли таъсир кўрсатади.

Оилавий тарбияда, айниқса, ўзбек оилаларида отанинг роли ниҳоятда улкан. Чунки оилада эр ҳамма вақт болаларининг, турмуш ўртоғининг доимий таянчи бўлиб қелган. Шу сабабли оиладаги ўғил доимо отасига ўхшашга интилган, унинг хатти-ҳаракатига тақлид қилган. Халқимизнинг доно маслаҳатларида ўғил тарбиясида отанинг роли улуғланиб келган. Ота-она намунаси болалар учун кўргазмали ҳаёт дарсидир. Отанинг онага, она меҳнатига, жамиятга, жамият аъзоларига бўлган муносабати бола қалбида яхшилик ёки ёмонлик, маъқул ёки номаъқул ишлар ҳақидаги дастлабки тушунчаларни вужудга келтиради. Мақсадсиз, тарбия натижаларини ҳисобга олмасдан қилинган ота-оналар меҳнати барибир самарасизлик билан тугайди. Оғзаки сўзлар эмас, балки онгли, ўйлаб қилинган ишлар бола онги ва қалбига бориб етади.

Бола одатда, кўп вақтини оиласи даврасида ўтказди ва катталарнинг қилиқлари, ўзига хос хусусиятларини осонлик билан қабул қилади. Бу қилиқ ва хатти-ҳаракатларни ўз фаолиятларида такрорлайди. Сўралган пайтда «Дадам шундай қиладилар», «Онам шундай деганлар», «Бувим шундай ўргатганлар» ва ҳоказо деган жавобларни эшитиш мумкин.

Оила муҳити — бу қандайдир алоҳида узиб олинган тарбия воситаси эмас, балки ота-оналарнинг ва катта ёшдаги кишиларнинг ҳар тарафлама олиб борган тарбиявий иш натижалари, оила аъзоларининг ўзаро юксак ахлоқий муносабатларининг йиғиндиси ва катталарнинг ижобий таъсир кўрсатиш намунаси натижасидир.

Мақсадга мувофиқ муҳит ота-оналар болалари билан кўр-кўрона муносабатда бўлмайдиган, бир-бирларини тушунадиган, ҳурмат қиладиган, уларнинг улғайиб камол топишини тўғри назорат қиладиган, тарбиявий таъсирнинг шакл ва услубларидан тўғри, унумли фойдаланадиган оилаларда қарор топади.

Болаларга ота-оналарнинг хатти-ҳаракатларигина эмас, балки оғзаки нутқи, савол-жавоблари ҳам таъсир қилади. Ота-она ўзаро жанжаллашиб турсалар, қўшнилари билан чиқиша олмасалар, бир-бирларидан бўлар-бўлмас марсаларни талаб қилсалар, бундай тарбия яхши натижа бермайди, аксинча боланинг ота-оналарига бўлган ишончини йўқотади. Сўз қудратли

кучга эга. «Юмшоқ, меҳрибонлик билан айтилган сўз шундай қудратли кучки, унинг билан ҳеч қандай жазо тенглаша олмайди»,— деган эди П. Ф. Лесгафт.

Оиладаги тотувлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-муҳаббат, келишувчилик кабилар ота-оналар билан болалар ўртасида руҳий муҳитни қарор топтиради, уларнинг камолотига ижобий таъсир кўрсатади.

Оила тарбиянинг бошлағич эмоционал ҳолатинигина, ижтимоий муносабатларинигина шакллантириб қолмасдан, балки одамлар орасидаги ижтимоий алоқаларни ҳам тўғри йўлга солади, ота-оналарнинг болаларига бўлган кўзга ташланмас, мураккаб, кўп қиррали таъсирларини таъминлайди. Муболағасиз айтганда оила ўзининг барча ҳаёт тарзи, ҳатто майда-чуйда, кўзга илғамас томонлари билан ҳам бола шахсини камол топтиради, баъзан ана шу майда-чуйда кўзга ташланмайдиган таъсирлар ўрнини босадиган нарса топилмайди, чунки булар болаларнинг ота-оналарига бўлган энг ишончли, ғаразсиз муҳаббатларида ифодаланаяди.

Ўзаро келишув, отанинг болаларга ва онага меҳр-муҳаббати юксак ахлоқли инсоний муносабатлари намунаси бўлиб, улар бола қалбини ларзага келтиради, яхши ҳис-туйғулар билан тўлдиради, атрофини ўраб турган воқеликка самимий муносабат тарбиялайди. Оилавий тарбия ота-оналарнинг ўз фарзандларига меҳр-муҳаббатда бўлишларига ва болаларининг ота-оналарини чуқур севишларига асосланганлиги учун ҳам кўпроқ аҳамият касб этади ва бошқа тарбиялардан фарқ қилади. Ота-оналарнинг меҳр-муҳаббати ягона улкан ҳиссиётдир, у ажойиботларни, янги одамларни яратади, ахлоқий қадр-қимматни вужудга келтиради. Лекин улар болаларнинг номақбул тарбияси сабабчиси ҳам бўлишлари мумкин. Онанинг ҳаддан ортиқ севгиси болага бахтсизлик келтириши ҳам мумкин.

Баъзи педагогларнинг оилавий тарбия самарадорлиги ота-оналарнинг болаларга сарфлаган вақтлари билан эмас, балки уларнинг тарбиясига, оила жамоасининг барча босқичларига, ота-оналарнинг обрўси ва шахсий намуналарига боғлиқдир, деган фикрларига қўшилмасдан иложимиз йўқ. Оила педагогикасида вақт омили ота-оналарнинг ва бошқа катта ёшдаги кишиларнинг иродавий, ахлоқий сифатлари билан узвий боғлангандир. Одамлар билан муносабатда босиқлик, жу-

лоса чиқаришда шошилмаслик, рағбатлантириш ва жазолашда ўйлаб иш тутиш тарбияда муҳим аҳамият касб этади. Тўғри, болаларни баъзан жазолаш лозим, лекин бунда уларга ахлоқ, одоб мезонлари ҳақида тушунча бериш ва уларни сўзсиз бажариш лозимлигини талаб қилиш зарур. Бироқ кўпчилик ҳолларда ота-оналар болага қўйилган талабнинг бажарилишини текширишни унутиб қўядилар.

Оиладаги ота-оналар, бобо ва буви, ҳаттоки катта ёшдаги акалар ҳамда сингилларнинг ўзаро муносабатлари оиланинг бошланғич жамоа сифатидаги ҳаёт тарзини ва ўзига хосликни вужудга келтиради. Яхши, мақсадга мувофиқ ўзаро муносабатлар ва ота-оналарнинг болалари билан маънавий яқинлиги, болаларининг ички дунёсини сезиш, қизиқишлари ва интилишларини олдиндан билиши, ғамхўрлик қилиши ва бошқалар оилавий тарбиянинг муҳим хусусиятларидир.

Ҳозирги замон педагогикаси ота-оналарга ва барча тарбиячиларга рағбатлантириш ёки жазолаш шакллари ни танлашда қабул қилинган қарорнинг қанчалик тўғрилигини мантиқан ўйлаб кўриш, ўзига хос йўл эканлигига ишонч ҳосил қилиш ва фақат ахлоқий, маънавий жазолаш лозимлигини маслаҳат беради.

Турли оилаларда ота-оналарнинг болаларига кўрсатилган тарбиявий таъсирлари савиясини аниқлашда қуйидагиларни назарда тутиб кузатиш ишларини олиб боришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

1. Боланинг исми, фамилияси, отасининг исми, туғилган йили, оилада болалар сони, ўғил ва қизларнинг сони, нечанчи фарзанд эканлиги, қанча вақтини оилада ёки оиладан ташқарида ўтказди.

2. Ота-оналарнинг ёки оиладаги тарбиячиларнинг исми, фамилияси, уларнинг иш жойлари, касб-ҳунарлари, оиланинг моддий таъминоти (барча киримлар: маош, боғ ва полиздан топиладиган киримлар), кватира, уй шароити, она-оналарнинг ва бошқа оила аъзоларининг маълумотлари, уларнинг ўзаро муносабатлари (чақимчилик, вазминлик, ҳалоллик, тўғрилиқ ва ҳоказо).

3. Оила аъзоларидан ким болалар тарбияси билан кўпроқ шуғулланади, тартибга болалар қай даражада риоя қилишади, уларнинг оилада ва жамоатчилик жойларидаги хулқи қандай, катталарга қандай муомала қилишади (Сиз дебми ёки сен), ҳурмат қилиши қандай (ҳамма вақтми ёки аҳён-аҳёндами ва ҳоказо).

Кузатув ўтказилаётганда оилада оддий гигиена талабларига қандай риоя қилинишини ҳисобга олиш масала ҳат берилади. Масалан, кийимларининг, ётоқ жойининг оздаллиги, баданнинг тозаллиги, ухлаш, дам олиш, жисмоний меҳнат билан шуғулланиш ва ҳоказо.

Одатда, болалар ота-оналарининг умумий ишларига, яқдиллик билан юракдан ишлашларига, ғоявий ишонч ва халқ манфаати йўлида курашишларига, ҳаёт тажрибаларига қизиқадилар ва уларни чин юракдан маъқуллайдилар. Бироқ, уларнинг болалари лаёқатини, тараққиётдаги ўзига хосликни тан олмасликлари, ўта ҳукмронлик асосидаги қаттиққўлликларини қоралайдилар. Жамиятимизнинг маданий ва ахлоқий камолотига шубҳа йўқ, лекин битта-иккита авлодлар ўтиб кетиши билан оиладаги эскилик сарқитлари ёки оталар ҳукмронлигидаги эскича кўриниш, тарбиядаги барча қийинчиликлар, шуингдек авторитар тарбия услублари ўз-ўзидан йўқолиб кетади, дейиш ўринсиздир. Ҳаттоки ҳозирги замон оилаларида ҳам ота-оналарнинг болалари тарбиясидаги босиқлик, вазминлик, уларга бўлган ҳурмат, диққат, эътибор, одоблилик ва бошқа хусусиятлар етарли бўлмай қолади, натижада ота-оналар ва болалар муносабатларида турли кўнгилсиз воқеалар, салбий хатти-ҳаракатлар шакллана бошлайди. Агар оилада ота-она билан болалар ўртасида ўзаро мулоқотлар учун мақсадга мувофиқ шароитлар яратилган бўлса, қон-қариндошлик яқинлиги амалда тикланган бўлса, ота-оналар обрўли бўлсалар ва тарбия услубларидан фойдалана олсалар, бундай оилада болалар эркин камол топадилар, ўз фикр-мулоҳазаларини рўй-рост айтишдан кўрқмайдилар.

Обрў қозониш жуда мураккаб масаладир, бунинг учун энг биринчи навбатда тўғрилиқ, ҳалоллик бўлиши лозим. Бола катталарнинг сўзлари, хатти-ҳаракатлари, яъни бераётган ваъда, юракдан қилинаётган муомалаларига ёки дўқ-пўписаларидан қатъи назар уларга ишониши лозим. Ота-оналарга турли-туман ваъдалар беришда жуда ҳам эҳтиёт бўлиш тавсия этилади. Беришган ваъда бажарилмай қолса, уни тўғри ва далиллар билан асослаш лозим. Агар болага уй ишларини бажаргани, яхши одатларни намойиш этгани, ота-оналарнинг топшириқларини ўз вақтида бажарганлиги ва ҳоказолар учун дам олиш куни кино ёки театрда олиб боришга ваъда берилган бўлса, ҳар қандай қийинчи-

дикларга қарамасдан ваъданинг устидан чиқиш лозим.

Кейинги йилларда, мактаб маъмурияти, ўқитувчилар, тарбиячилар оилавий тарбияга, ота-оналарнинг тарбия борасидаги обрўларининг ошишига, ҳурматга сазовор ота-оналарнинг ҳаётини йўллари, оилавий тарбиядаги тажрибаларини тарғиб қилишда, шу асосда болаларда оила қадри ва ғурурини юқорига кўтариш хислатларини уйғотишда барча имкониятлардан унумли фойдаланмоқдалар.

Оилавий ижобий анъаналарни бажариш жараёнида катта ёшдаги кишиларнинг намунаси ёшларни ўйлашга, фикрлашга, ижтимоий ҳаётни тушунишга мажбур этади. Чунки анъаналар маънавий омиллар сифатида болага ҳаётнинг у ёки бу жабҳасида қандай яхлит тадбир қўллаш, ўзининг ёки бошқаларнинг хулқий муаммосини баҳолашга ёрдам беради.

Катта авлод вакиллари оилада бўлишлари фақат болалар камолотига ғамхўрлик билан чекланмай, балки уларнинг тарбиясига ҳам таъсир этади. Бундай ёрдам омиллари ичида ота-оналар ва катта ёшдаги кишиларнинг оила мустаҳкамлиги ва қон-қариндошлик ҳиссиётларининг узвий бирлиги асосий роль ўйнайди. Натижада оилавий тарбияда болаларда шакллантириш лозим бўлган умумий ижобий камолот, характер, қатъиятлик, изчиллик каби ижобий сифатлар фақат ота-оналар томонидангина эмас, балки катта авлод вакиллари, ҳатто, қариндош-уруғлар томонидан ҳам назорат қилинади.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, оиланинг катта авлод вакиллари билан бирга ёки алоҳида, ажратилган ҳолда яшاشига қараб тарбиявий таъсир даражалари ҳам бир-биридан фарқланади. Катта авлод вакиллари иштирокидаги оилаларда болаларга кўрсатиладиган тарбиявий таъсир изчил, бир бутунликда ташкил топади. Узаро муносабатлар ҳам оиладаги аъзолар учун умумий бир бутунлик асосида бўлади. Катта ёшдаги кишиларнинг тажрибаси тарбия омили родини ўйнайди. Уларнинг ота-онаси, бобо ва бувиси, яқин ва узоқ қариндошларининг намунаси болалар учун тарбия воситаси хизматини ўтайди.

Катта авлод вакиллари бўлмаган, ажралган ёки алоҳида яшовчи оилаларда болаларга кўрсатиладиган тарбиявий таъсир йўллари қисман фарқланади. Чунки биринчидан, ота ёки онаси йўқлиги, иккинчидан, бобо

ёки бувисининг йўқлиги болаларнинг руҳий камолотига албатта, у ёки бу даражада салбий таъсир кўрсатади. Бу масала ҳозирги кунда тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки ота-оналарнинг ажралиши кўпайиб бормоқда.

Қишлоқ жойларида ота-оналарнинг барча меҳнат фаолиятлари болалари кўз ўнгиде содир бўлади. Шу сабабли улар болалари тарбиясига ҳақиқий ҳалол меҳнатлари орқали таъсир кўрсатадилар. Уларни шаҳар оилалари тарбиясидан тўғридан-тўғри ажратиб турадиган устунликлари ҳам мана шундадир. Шаҳар оилалари тарбиясида бу масала кўпроқ ота-оналарнинг, катта ёшдаги кишиларнинг суҳбати ва ҳикоялари, саёҳат ва ўқиган китоблари асосида амалга оширилади. Тўғри, ота-оналар ўзларининг завод ва фабрикадаги жонли меҳнатлари ҳақида, қўлга киритган ютуқлари ҳақида мароқ билан ҳикоя қилиб беришлари мумкин. Айниқса, ота-оналарнинг болаларини ўзлари ишлаб турган жамоалари ҳаёти билан таништириш мақсадида завод, фабрикаларга уюштирган экскурсиялари болалари қалбида бир умр эса сақланиб қолади. Бундай яхши ташаббус, иш шакллариининг кенгайиб, қулоч ёйиши ота-оналар ва болалар меҳнатининг уйғунлашувига олиб келади.

Тарбия жараёнида ота-оналар ва ўқитувчиларнинг болаларни ижтимоий фойдали ишларга тортиш борасидаги масъулияти ниҳоятда муҳимдир. Лекин, оз бўлса-да шундай ота-оналар ҳам борки, улар болаларининг мактабда металлوم йиғиш, гул ва дарахт кўчатлари ўтқазиларини рағбатлантирмайдилар, қувватламайдилар. Уларнинг фикрича, бундай «майда» ишлар болаларининг оиладаги, майдончадаги шахсий ишларига ҳалал берар эмиш. Айрим ота-оналар эса болаларига касблар ҳақида нотўғри тушунча беришади. Уларнинг фикрича, касблар ичида маъқуллари, шунингдек, оилалари шаънига мос келмайдиган касблар борлигини таъкидлашади. Болалари томонидан ота-оналарининг билим, обрўларига мос келмайдиган касбнинг танланиши уларнинг ғурурига, иззат-нафсига тегади ва ҳоказо.

Болани фақат у билан гаплашганда, насиҳат қилганда ёки унга бирор нарса буюргандагина тарбиялайман, деб ўйламанг. Сиз болани турмушингизнинг ҳар бир ониде, ҳаттоки ўзингиз уйда йўқлигингизда ҳам тарбиялайсиз. Сизнинг қандай кийинишингиз, бошқалар

билан ва бошқалар ҳақида қандай гаплашингиз, хурсанд бўлишингиз ёки ташвишланишингиз, дўст ва душманингиз билан қандай муомала қилишингиз, кулишингиз, газета ўқишингиз — булар ҳаммаси бола учун катта аҳамиятга эга. Гапингиз оҳанги сал ўзгарса ҳам, бола бунини дарров пайқаб олади ёки сезади, бола фикрингиздаги ҳамма ўзгаришларни ҳар хил йўллар билан билиб олади, лекин ўзингиз бундан беҳабар бўласиз. Агар сиз уйда кўполлик ёки мақтанчоқлик қилсангиз ёки ичкилик ичсангиз, ундан ҳам ёмони онани ҳақорат қилсангиз — сиз болаларингизга ниҳоятда катта зарар етказган бўласиз, уларга ёмон тарбия берган бўласиз ва сизнинг бу ношўъа қилиқларингизнинг оқибати жуда ёмон бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, ҳаётда кўплаб намунали ва обрўли ота-оналаримиз кўп. Агар ота-она ҳалол меҳнат билан машғул бўлса, бола уларни ҳурмат қилишга мажбурдир. Баъзан эса, ишда жуда яхши мутахассис бўлган ота-оналар болаларига намуна бўла олмайдилар. Натижада ўзлари билмаган ҳолда оилаларида ишқмас, кўча безори, эркатойлар камол топади.

Бизнинг назаримизда болалари билан дўст, уларга диққат-эътибор билан қарайдиган, қайғуларига ҳамдард, хурсандчиликларини баҳам кўрувчи, талабларида сабрли, боладарига доимо маънавий кўмаклашувчи ота-оналаргина ҳақиқий маънода намуна бўла оладилар. Уларнинг обрўси ҳалол меҳнатлари билан, дўстона муносабатлари, керак бўлса, ҳатто, айблари учун кечирим сўрашлари билан мустаҳкамланади.

3-§. ОТА-ОНАЛАРГА ТАРБИЯГА ОИД БИЛИМ БЕРИШ

Инсон омилини ҳар томонлама камол топтириш, ўзаро ёрдам, ўртоқлик муносабатларини янада яхшилаш, шахсий оилавий ва ижтимоий ҳаётда оддийлик ва ҳалоллик, хушмуомалалик ва ростгўйлик каби маънавий-ахлоқий инсонларга хос бўлган сифатларни янада такомиллаштириш асосида жумҳуриятимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш даври-мизнинг энг муҳим истиқболли режаларидан ҳисобланади.

Кишилик жамияти тараққиёти тарихидан маълумки, бола шахсининг камолоти оилада шаклланади.

Оила жамият ҳаётини олға сурувчи, уни янада юксак босқичларга кўтариб раванқ топтирувчи, келажак авлодларни тарбиялаб етиштирувчи, камол топтириш учун масъул бўлган ғоят муҳим ўчоғдир.

Жамиятимиз тараққиёти ўзининг ривожланиш қонуниятларига асосланган ҳолда шахс етуқлигини тахминловчи ва тарбия самарадорлигини оширувчи омиллارни вужудга келтириш талабини қўймоқда. Шу билан бирга жумҳуриятимиз тараққиёти билан оила, унинг барча ҳаётий босқичлари жиддий ўзгаришларга учраётганлигини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Бизнинг янги оила вужудга келтириш борасидаги муваффақиятларимиз шак-шубҳасиздир. Оила эркаклар ва аёлларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгарлиги асосида қурилади. Бироқ, янги оилани вужудга келтириш оддий иш эмас. Бу мураккаб жараён бўлиб, унинг ўз муаммолари мавжуд. Мустақил оила — унинг энг муҳим негизларидан биридир.

Жумҳуриятимиз моддий-техника базасининг ривожланиши ўз навбатида оиланинг моддий ва маънавий камолотига, бу эса, ўз навбатида оиладаги болалар тарбиясига у ёки бу даражада таъсир кўрсатади. Меҳнаткашларнинг турмуш шароитларининг муттасил яхшиланишига, фаровонлашишига олиб келади.

Оиладаги даромадларнинг ошиши, бир томондан, ота-оналарнинг билим савиялари ва маданий ҳаётларининг яхшиланишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, оила аъзоларининг юқори маънавий эҳтиёжларининг ижобий шаклланишига, оилавий муносабатларнинг такомиллашувига, бойишига, катталар ва кичиклар орасидаги мулоқот мазмунига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабдан бўлса керак, жумҳуриятимизнинг, жамоатчиликнинг диққат-эътибори оилаларни мустаҳкамлаш, янги оилаларнинг қарор топиши ва шаклланишига қаратилмоқда. Чунки ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш давр талабига айланиб бормоқда.

Оила ва оилавий тарбия муаммолари ичида ота-оналарнинг тарбиячилик маданиятини ошириш ва уларга умумий тарбияга оид билим бериш давримизнинг долзарб масалаларидан биридир. Оилаларни педагогика ютуқлари билан таништириш уларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш воситаларидан биридир. Иккинчи томондан эса, бу ўз навбатида, болаларнинг тарбиясида тегишли шакл ва услубларни такомиллаштириш

Йўлларидан биридир. Шунинг учун ҳам ота-оналарни, оилаларни тарбияга оид билимлар билан, тарбия услублари билан қуроллантириш ниҳоятда зарур.

Тарбияга оид билим бериш муаммоси фақат ота-оналарнинг иши бўлиб қолмасдан, балки барча меҳнаткашлар оммасининг иши, кенг маънода давлат аҳамиятига молик ишдир. Жумҳуриятимиз қарорларида таъкидланганидек, барча ташкилотлар, меҳнат жамоалари, умуман жамият ахлоқий соғлом, маънавий бой, мустаҳкам оилани вужудга келтириш тўғрисида, оналар ҳақидаги, мамлакатнинг келажаги бўлган ёшлар ҳақидаги ғамхўрликни кучайтириши зарур! Ота-оналарнинг болалар тарбияси ҳақидаги, уларни турмушга ва меҳнатга тайёрлаш тўғрисидаги масъулиятини ошириш зарур.

Гап шундаки, жамиятимиздаги ҳар бир тўлақонли шахс болаларнинг тарбиячиси бўлиши, янги инсонни ҳар томонлама камол топтирувчи барча ҳолатларда, шарт-шароитларда иштирок этиши лозим. Ҳар бир йигит-қиз бўлажак ота-оналардир. Шу сабабли жамиятимиз уларнинг қандай оила қуришларига бефарқ қараб туролмайди. Жумҳуриятимиз болаларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш вазифаларини, оилаларнинг мустаҳкамлиги учун қўйилаётган талаблар меҳнаткашларнинг тарбиявий маълумотини ошириш заруриятини кўтариб чиқмоқда. Бу масала ҳозирги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир.

Атоқли педагоглар тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил этиш шароитларидан бири ота-оналарнинг тарбиявий саводхонлигида, деб ҳисоблаган эдилар. 1899 йилдаёқ оналар ва аёлларни тарбиячилик ишига тайёрлаш, уларни тарбиянинг мезон ва услублари юзасидан ўқитиш зарурияти кўтариб чиқилган эди. Фақат тарбияга оид билимларни тарғиб қилиш орқалигина оилавий тарбия билан ижтимоий тарбия уйғунлигини таъминлаш мумкин. Бу ишларни амалга оширишда маҳаллий шарт-шароит, ўлка материаллари ва, ниҳоят, тарбияга оид журналлар, газеталар ва уларда босилган тарбияга оид мавзулардаги мақолалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ота-оналарни тарбияга оид ва психологик билимлар билан қуроллантирмасдан туриб оилада тарбия жараёнини тўғри ташкил этиш мумкин эмас. Демак, оила ҳаётини тарбиявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиш учун ўқитувчилар, кенг жамоат-

чилик педагогика фани орқали аҳолига ёрдам бериш, ота-оналарга тарбиявий билим бериш тизимини ишлаб чиқишлари лозим.

Педагог-олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, унинг самарадорлиги янада ошади:

1. мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтира олса;

2. ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил эта олсалар;

3. халқ маорифи бўлими ва муассасалар ташкилотчи ота-оналарни тарбиявий жараёнга торта олсалар;

4. ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

Бу масалаларни ижобий ҳал қилишда шаҳар, ноҳия ижроия қўмиталари ва халқ таълими бўлимларининг тарбиявий имкониятлари кенгаётган пайтдаги таъсири ҳозирги кун нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этмоқда. Демак, мамлакатимизда умумий таълимни сифат жиҳатидан тубдан янгилаш асосида ёшларни ҳар томонлама камол топтириш учун аҳолига тарбиявий билим беришни ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариш бизнинг муқаддас бурчимиздир.

Оиланинг ижтимоий куч-қуввати унинг тарбия бериш имкониятларида, ижтимоий фаол инсонни тарбиялаш қобилиятларида эканлигини деярли ҳаммамиз биламиз. Лекин била туриб ҳамма вақт ҳам бу имкониятлардан фойдалана олмаймиз ёки тарбия беришда ўзимиз сезмаган ҳолда хатоларга йўл қўямиз.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, ота-оналарга тарбияга оид умумий таълим беришда ечимини кутаётган муаммолар ҳам кўп. Шу сабабли уларни бир йўла йўқотиб бўлмайди. Тарбиявий умумий таълимнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ва, асосан, барча меҳнаткашлар оммасининг бир мақсад асосида бирлашишларига, бу борада халқ таълими муассасаларига, ўқитувчилар жамоаларининг стақчилик қилишларига ҳамда ташкилотчиларга боғлиқ. Амалда нима бўлмоқда? Амалда эса бу масалалар билан фақат халқ таълими органлари ва ўқув юртлари шуғулланмоқдалар. Маданият, соғлиқни сақлаш, адлия, педагогика жамияти ходимлари, завод,

фабрика, жамоа хўжалиги ишчи ва хизматчилари бу ишга деярли жалб қилинмаган. Тарбиявий умумий таълим тизимига ҳали барча тарбияси қийин ўсмирларнинг ота-оналари жалб этилмаган ва ҳоказо.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, умумий ўрта таълим савиясининг пастлиги паст малакали шахсларнинг вужудга келишига, бу эса ўз навбатида моддий таъминотнинг ёмонлашишига, оила маънавий дунёсининг ғарблашишига, маданий бойликлардан маълум даражада бебаҳра қолинишига, шунингдек, уларни ўзлаштириш қийинчиликларини юзага чиқаради. Шуларга асосланиб, болаларнинг таълим ва тарбия тараққиёти савияси кўп омилларга:

- а) ота-оналарнинг саводхонлигига;
- б) болалари учун хоналарнинг таъминланиш шароитларига;
- в) оиладаги болалар сонига;
- г) оилада ота ёки онанинг борлигига ёки бирортасининг йўқлигига;
- д) ота-оналарнинг маълумоти, касбига;
- е) оиланинг моддий таъминланиши ва ҳоказоларга боғлиқ деб айта оламиз.

Ҳозирги кунда жумҳуриятимизнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларида тарбияга оид билимларни тарғиб қилишда қуйидаги шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

Аҳоли учун очилган тарбия маданиятини тарғиб қилувчи халқ дорилфунунларидан; халқ маорифи томонидан ясли, боғча ва мактабларда очилган ота-оналар дорилфунунларидан; жамоатчилик асосида ишловчи олий ўқув юртлари қошида очилган ота-оналар куллиётидан; ота-оналар лекторийси; семинарлар, курслардан; тарбиявий ҳуқуқий билимлар мактабларидан; мактаб ёшидаги болаларнинг ота-оналари учун тарбиявий ва медицина маслаҳатхоналардан; педагогика ва болалар руҳиятига доир масалаларни ўрганувчи тўғрақлар ва бошқалардан.

Бу ва шунга ўхшаш илмий-ташкилий ишларни илмий жамиятлар, руҳшунослар жамияти, мактаб ота-оналар кўмитаси, оилага ёрдам берувчи кенгашлар, газета, журнал таҳририятлари ва оина-жаҳон кўрсатувлари олиб боради.

Агар ота-оналарга умумий тарбиявий билим беришда олимларнинг тавсиялари, оилавий тарбияга доир

халқ педагогикаси тажрибалари, шаҳар, ноҳия, қишлоқ, меҳнат жамоалари, шунингдек меҳнат ва уруш факторларининг маслаҳатлари, тавсияларига таяниб, сўзсиз бу ишнинг самарадорлиги ошади.

Оиладаги тарбиявий шароитни яхшилаш ёшлар тарбияси самарадорлигини оширишга бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Албатта, бунда оиланинг руҳий муҳити, оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнайди. Мактаб, синф, ўртоқлари ва барча мулоқот манбаларига нисбатан оилада аниқ тарбиявий омилларга амал қилинса, назорат остига олинса, тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлади.

Ота-оналарнинг болалар тарбиясига доир ўз билимларини доимо ошириб боришлари, тарбияда талабчанлик, ота-она ва катта ёшдаги кишиларнинг ўзаро аҳиллиги, кичикларга ғамхўрлик оилавий тарбия асосини ташкил этади. Бусиз оилавий тарбияда муваффақиятга эришиш мумкин эмас.

Иккинчи томондан, ҳар бир оилада бола тарбияси юзасидан аниқ бир мақсад бўлиши керак. Энг муҳими, ёш авлод тарбиясига ота-она ёки ака-ука, опа-сингил сифатидагина эмас, балки жамиятнинг ҳақиқий фуқораси сифатида ҳам эътибор бериш, ёшларни мазмунли келажагимизга ишонч ва садоқат руҳида тарбиялаш зарур.

Бола ҳаёт ҳақида, яхшилик ёки ёмонлик, фойдали ёки зарарли тушунчаларни биринчи навбатда оилада ота-онаси, ака-укаси ёки опа-сингилларидан олади. Агар боғча, мактабларда тарбиячи, ўқитувчи болаларга таълим берса, тарбияласа, ота-оналар фақат тарбиялаб қолмай, балки улар билан бирга яшайдилар ҳам. Бинобарин, улар болаларга таъсир кўрсатишнинг кўп имкониятларига эгадир. Ҳамма гап шундаки, оилавий тарбиянинг самарадорлиги болаларнинг тарбияси учунгина сарфланган вақт билан ўлчанмай, балки оиланинг ижтимоий ҳаёт босқичи билан, ота-оналарнинг обрўси ва уларнинг ахлоқи билан аниқланади. Бунда ота-оналарнинг, катта ёшдаги кишиларнинг бола тарбияси юзасидан бурч масъулиятини чуқур ҳис қилишлари етакчи мезондир. Аниқроқ қилиб айтганда, оила даврасида катталарнинг, хусусан, ота-оналарнинг ижобий муносабатлари болаларни тўғри тарбиялашнинг бирламчи ва зарурий шартидир.

Баён этилган фикр ва мулоҳазалар ота-оналарга

тарбияга оид билим бериш юзасидан қуйидаги умумий хулосаларни чиқариш имконини беради.

Жумҳуриятимиз мустақилликка эришгач, оилавий тарбия самарадорлигини ошириш, аҳолининг умумий маданий савиясини ошириш маълум даражада ота-оналар ва катта ёшдаги кишиларнинг сағодхонлигига боғлиқ. Сўзсиз бу масалани ижобий ҳал этишда таълим-тарбия юзасидан тарғибот ишларини олиб борувчи ва бу борада тарбиявий марказ ролини ўйновчи ўрта умумий таълим мактабларининг роли беқиёсдир.

Ота-оналарни таълим-тарбия ва ўқув фанлари мазмуни билан таништириш мактабнинг муқаддас бурчидир. Бу вазифаларни фақатгина амалий ишда, ўқитувчиларнинг амалий фаолиятларидагина рўёбга чиқариш лозим. Ота-оналарни тарбиявий маорифга жалб қилишда сўз билан иш бирлиги амалда таъминланган бўлиши шарт.

Мактабнинг том маънода тарбия марказ ролини ўйнаши учун ўқитувчи ва ота-оналарнинг мақсад ва вазифалари, уларнинг амалий фаолиятлари бир-бирлари билан чамбарчас боғланган бўлиши шарт. Бу борада мактабнинг энг муҳим вазифаси ота-оналарга тарбия ишида ва болаларнинг меҳнати ва дам олишини кўнгилдагидек уюштиришда амалий ёрдам беришдир.

Аҳоли ва ота-оналар ўртасида ижтимоий тарбиявий муҳитни соғломлаштириш борасидаги ишларни жонлантириш, такомиллаштириш оила ва мактаб алоқасини мустақкамловчи омилдир. Бу борада ўзаро белгиланган ва тасдиқланган дастурлар асосида ишловчи ота-оналар лекторийлари, дорилфунунлар, шунингдек, уларда таҳсил кўрувчи ота-оналар ва, ниҳоят, мақсадга мувофиқ танланган лекторлар асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнашини ҳам таъкидлаб ўтмоқ лозим.

Тарбиявий маданиятнинг самарадорлигини оширишда мактабларда ўтказиладиган ота-оналар мажлиси муҳим аҳамият касб этади. Мақсадга мувофиқ, мазмунли ташкил этилган синф мажлисларида тарбияга оид мунозаралар бўлади, ўзаро ёки жамоа таъсир кўрсатишининг йўл ва усуллари меҳнатсеварлик, виждонли бўлиш, мустақиллик, яхшиликка меҳр-муҳаббат, дўстлик ҳақида фикр юритилади.

Мактабнинг ота-оналар жамоатчилиги билан алоқа қилишида ўқитувчи ва тарбиячиларга яқиндан ёрдам берувчи бўгин мактаб ота-оналар қўмитасидир.

Мазкур қўмита қабул қилинган умумий қоидалар асосида ота-оналар жамоатчилигини мактаб ҳаётига, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларга жалб қилиши лозим. Ота-оналар қўмитаси мактабни оталиққа олган ташкилотлар, жамоа ва давлат хўжаликлари ва бошқа ижтимоий муассасалар билан тарбиявий ишлар юзасидан алоқа қилиш ҳуқуқига эга.

Болаларни тарбиялаш ота-оналарнинг муқаддас бурчидир. Бу борадаги ота-оналарнинг ҳуқуқларини бекор қилиш бизда жуда катта салбий ҳолат саналади. Лекин болаларнинг ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишлари ҳақидаги бурчлари тўғрисида эса сукут сақлаймиз. Ахлоқан пок, маънавий дунёси бой оила деганда, биз катта ва кичикларнинг ўзаро ҳурмати, бир-бирларига ёрдами, бир-бирларига иззат ва ҳурмати тушунилади. Халқимизда ёмонликка қарши кураш бўлмаган жойда яхшилик туғилмайди, деган маъноли гап бор. Бу гап ёшлар тарбиясига ҳам тааллуқлидир. Айрим ёшларда кўринадиган ахлоқий нуқсонларни йўқотиш уларда маънавий гўзаллик ҳосил қилиш учун кунт ва қатъият билан курашмоқ лозим. Бу муҳим вазифани бажариш фақат мактаб ва оиланинг бурчи бўлибгина қолмай, балки кенг жамоатчиликнинг ҳам асосий вазифаси бўлмоғи керак.

4-§. ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА МАКТАБ ҲАМДА ЖАМОАТЧИЛИКНИНГ ҲАМКОРЛИГИ

Мамлакатимизда болалар тўғрисида, оналар ҳақида ғамхўрлик қилиш чинакам давлат аҳамиятига молик ишдир. «Жамики яхши нарсалар — болаларга» шиори янада баралла жарангламоқда. Кейинги йилларда мазкур масала юзасидан қабул қилинган қарорлар фикримизнинг исботидир.

Маълумки, бола мактабга келгунга қадар ҳам, мактабда ўқиш даврида ҳам, асосан онлада тарбияланади. Оила давлатнинг асосий куртаги сифатида болаларнинг дунёқараши, хулқи ва дидига таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Оила аъзоларининг маънавий бирлиги ёшларни ҳар томонлама камол топтиришнинг дастлабки ва асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Болаларни баркамол инсон қилиб етиштиришда мактабни оила билан мустаҳкам боғламай туриб, тар-

бия соҳасидаги бутун ишларни муваффақиятли амалга ошириб бўлмайди. Шу мақсадда ота-оналар ўртасида таълим-тарбияга оид ташвиқот ишларини кенгайтириш уларни мактабнинг фаол ёрдамчиларига, ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқаридаги ишларида ҳар томонлама фойдали ташкилотчиларига айлантириш зарур.

Жамиятнинг жадал ривожланиши, фаолият турларининг тобора мураккаблашиб бориши шахс онгига кўрсатаётган кўринмас таъсирларнинг кучайишига олиб келмоқда. Мана шундай шароитда кишининг мавжуд билими, касб-ҳунари, малакалари камлик қилиб қолмоқда. Энг аввало, инсонларда оилада таркиб топган дид, фаросат, ақл, одоб, эмоционал маданиятга муҳтожлик сезилмоқда. Эстетик, ахлоқий ва бошқа тарбия сифатлари кундалик ҳаёт эҳтиёжга айланиб бормоқда. Табиийки, бундай сифатларга оилавий тарбия орқали асос солинади, камол топтирилади. Тўғри, бунда ижтимоий тарбиянинг ўрнини инкор этиб бўлмайди. Ана шу нуқтаи назардан уларнинг монолит бирлигига, ўзаро ҳамкорликларига асослансак, баркамол инсон тарбиясида муваффақиятларга эришиш мумкин. Оилавий тарбия педагогика фанида мураккаб муаммолардан биридир. Унинг мураккаблиги шундаки, ҳар бир оила ўзига хос ибтидоий гуруҳ бўлиб, тарбияда фақат мазкур гуруҳга хос хусусиятларга асосланади.

Таъкидлаганимиздек, оилавий тарбияни ижтимоий тарбия билан алмаштириш болалар камолотига салбий таъсир кўрсатади. Масалан, ясли, боғчаларга бормай, фақат оилада ўсган ва вояга етган болалар мактабга борганларида ўз тенгқурлари ичида кўп жиҳатлари билан ажралиб туради. Оиланинг болаларга моддий ва маънавий ғамхўрлигини, кўрсатаётган тарбиясини ясли, боғча тарбияси билан ёки, аксинча, ясли, боғча тарбиясини оилавий тарбия билан алмаштириб бўлмайди. Фақат ўзаро ҳамкорлик масалани ижобий ҳал этиш имкониятини беради.

Лекин ўзининг хусусиятлари ва такрорланмас таъсири билан оила бола тарбиясида муҳим омиллилигича қолади. Амалиётда кузатганимиздек, болада ота-онасининг меҳри, эрқалашлари асосида ота-оналарига, қариндош-уруғларига бўлган ҳиссиётлари шаклланади. Боланинг отасига бўлган ҳурмати онанинг ҳурматини

жойига қўйишда асос бўлади. Онага бўлган меҳр-муҳаббат оқибат натижада ўз оиласига, хотини, фарзандларига бўлган муносабатларда ўз аксини топади.

Иккинчи томондан болалар ҳам ўз ота-оналарига таъсир кўрсатадилар. Оилавий алоқаларни оилавий қизиқиш, маънавий қониқиш ҳисларини такомиллашига сабаб бўладилар.

Ота-оналарнинг ўзига ва болаларига бўлган талабчанлиги, катта ва кичикларнинг ўзаро муносабатлари, дўстона муҳит, ишонч ва ўзаро бир-бирларини тушуниш оила, мактаб ва жамоатчиликнинг болалар тарбияси юзасидан олиб бориладиган муҳим омилларидан биридир. Бундай бирликнинг рўёбга чиқишида, энг аввало, ота-оналарнинг сиёсий онглилиги муҳим роль ўйнайди. Чунки ота-оналарнинг фаоллиги оилавий ҳаётда ўз ифодасини топади. Шу маънода болалар ўз ота-оналарининг сиёсий ва фуқаролик қиёфаларига қараб ўз хулқ-атворларини тартибга соладилар, ҳурматларини жойига қўядилар.

Болалар улғая бошлаши биланоқ ўз ота-оналарининг қаерда ишлашлари, жамиятда тутган ўринлари, уларнинг билимига қизиқа бошлайдилар. Шунинг учун ҳам ота-оналарнинг нималарга қизиқишларини, кимлар билан сафдош эканликларини болалар мумкин қадар эртaroқ билганлари маъқул. Ота-она қандай ишда бўлмасин уни жиддий, эл ҳурматига лойиқ бир иш деб биладиган бўлиши керак. Бу борада оиладаги тарбиянинг мақсадга мувофиқ ташкил этилиши юзасидан жавобгарлик маълум даражада мактабга юкланади. Оиладаги ҳукмронликнинг тарбиявий жиҳатдан тўғри бўлиши таъминлаш мактабнинг муҳим вазифаларидан биридир. Оилавий тарбиянинг мазмунли ташкил этилишига дастлабки таъсирни мактаб белгилайди. Мактабгина оилавий тарбия самарадорлигини ошириш юзасидан раҳбарлик қила олади. Бу вазифаларнинг муваффақиятли бажарилишида, ижобий ҳал этилишида ота-оналар ўртасида олиб бориладиган тарбияга оид тарғиботнинг роли бениҳоядир. Чунки ота-оналарни ҳозирги замон руҳий-таълим-тарбиявий билимлар билан қуроолантирмай туриб, оилавий тарбияни йўлга қўйиб бўлмайди. Оммавий-тарбиявий тарғиботда энг яхши оилалар намунасида таъсир кўрсатиш энг мақбул йўлдир. Бола тарбияси юзасидан оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги ҳозирги кунимизнинг долзарб масалалиги ҳам

мана шундадир. Чунки, биринчидан, бола тарбиясида оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигининг ўзи мураккаб жараён бўлиб, бунда муаллимлардан ташқари ишлаб чиқариш жамоалари вакиллари, ёшлар, касба уюшмалари иштирок этадилар. Иккинчидан, ота-оналар ва қариндош-уруғлар турли меҳнат жамоаларининг вакиллари бўлиб, ишлаб чиқариш ва ёру дўстларининг маънавий ҳаётларидаги омилларни муҳокама қиладилар, уларнинг ҳаётга, санъатга, оилавий мажбуриятларга бўлган муносабатлари ҳақида гапирадилар. Шу сабабли ҳам мана шундай тонфа оилаларида тарбия топаётган болалар бошқа ота-оналарнинг кўчада, жамоат жойларидаги ҳаёт фаолиятларига қараб ўз ота-оналарига баҳо берадилар. Тўпланган тажрибаларини ясли, боғча, мактабдаги ўртоқлари билан муҳокама қиладилар ва ҳоказо. Учунчидан, ўзбек оилалари, уларнинг ҳаёт тарзи жумҳуриятимиздаги улкан ижтимоий воқеалар натижасида сифат жиҳатидан ўзгаришларга учратмоқда. Шу сабабли ҳозирги кунда оилавий тарбияда сифат ва мазмун жиҳатидан ўзгаришлар қилиш учун янги самарадор йўл ва усуллар қидирилмоқда.

Ўзбек оилаларининг болалар тарбияси учун имконият доиралари анча кенг бўлиб, кўплаб оилаларимиз моддий жиҳатдан яхши таъминланган. Ота-онанинг кўпи энг камида ўрта маълумотли. Бундай ҳолатлар ота-оналарнинг педагогика, психология соҳасидаги билимлар билан қуролланишига ва мактаб билан ҳамкорликда болалар тарбиясини яхшилаш имкониятларини яратади. Ота-оналарнинг билим савияси, умумий тарбияга оид маданияти, ижтимоий интилишлари ва талаблари, болалар тарбиясига нисбатан турлича муносабатлари, шаклланган ҳаётий тажрибалари, тарбия ва ижтимоий тараққиёт натижасида ҳосил қилган ишонч ва эътиқодлари, оиладаги ўзига хослик болалар тарбиясига салмоқли таъсир кўрсатади.

Кўплаб ўзбек қишлоқ оилаларида маълум даражада болалар тарбияси юзасидан жамоатчилик ёрдами мавжудлигига қарамасдан тарбиявий кучларнинг бир бутунлигига эришилмаган, ўзаро ҳамкорликни қандай ташкил этиш мумкинлиги ҳақида маълумот етарли эмас. Ҳуқуқчилар ҳам синф ота-оналар мажлисининг ўтказилиши мактаб ва оила ҳамкорлигини таъминлай-

ди, деб ўйлашади. Тўғри, ота-оналар мажлиси ҳам ҳамкорликни таъминлашнинг энг муҳим омилларидан ҳисобланади, лекин оила, мактаб, жамоатчилик ҳамкорлиги учун, уларни бирлаштириш учун махсус ташкил этилган марказ бўлиши лозим.

Демак, мактаб мукаммал ташкилот сифатида барча тарбиявий ишларни мақсадга мувофиқ ташкил этиши лозим. Ўз ўқитувчилар жамоасини уюштира олган, жамоатчиликни болалар тарбиясига йўналтира олган, уларнинг ота-оналарини яхши билган мактаб маъмуриятигина тарбиявий ютуқларни қўлга кирита олади. Бундай мактаблар эса ўз атрофидаги завод, фабрика, жамоа ва давлат хўжаликлари, оталиққа олган корхоналар билан алоқани мустаҳкамлаб, ўқувчиларнинг мактабдан бўш вақтларини мазмунли ташкил этмоқдалар, қаровсиз, тарбияси оғир болаларни ўз назоратларига олмоқдалар. Бундай хайрли ишларда кўплаб ота-оналар мактаб билан яқиндан алоқада бўлиб ўқувчилар тарбияси юзасидан ўқитувчилар жамоаси билан бамаънаса иш олиб боришмоқда.

Лекин, кўплаб ота-оналар болалар тарбиясига тайёр эмасликлари, уларга таъсир этувчи турли омиллардан беҳабарликлари, бола камолотининг мураккаб томонларини билмасликлари натижасида оилавий тарбияда кўплаб кўнгилсиз воқеалар ҳам содир бўлмоқда. Бундай салбий омиллар ўғил ёки қизларнинг мактабдаги таълим-тарбиясига ёмон таъсир кўрсатмоқда. Вояга етмаган ёшлар орасида қонунбузарликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, ҳали ҳам айрим ота-оналар болалар тарбияси ва уларнинг келажаклари ҳақида замон талаби даражасида тарбиявий масъулиятни ҳис қилмаяптилар. Ота-оналар билан суҳбатлашиш натижасида шу нарса аниқландики, улар фарзандлари 15—16 ёшга етгандагина «Ўғлим ёки қизим юқори синфда ўқимоқда. Келажақда қаерга юборсам экан? Қаерда ўқитсам экан?» деган фикрга борадилар. Имкони борича, таниш-билиш орқали ўзлари учун маъқул даргоҳга ўқишга ёки ишга жойлаштирмоқчи бўладилар. Улар болаларининг қобилиятига ҳам, қизиқишига ҳам, хоҳишига ҳам эътибор бермайдилар. Бундай ҳолат ота-оналарнинг тарбия масаласида аниқ мақсад ва дастурлари йўқлиги оқибатида содир бўлади.

Урни келганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки,

айрим мактаб ўқитувчилари орасида ўз ишига масъулиятсизлик билан муносабатда бўлувчи шахслар ҳам йўқ эмас. Уларнинг энг ёмон хатоларидан бири тарбияга оид барча камчиликларни ота-оналар зиммасига юклаб қўйиб, ўзлари эса кузатувчи бўлиб қолишларидир.

Ўқитувчи ота-оналарнинг фаол ёрдамисиз болаларнинг баркамоллигини таъминлай олмайди. Бу ўринда тарбиячининг ўзини тарбиялаш лозимлигини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Ўзига нисбатан талабчан муаллим ота-оналар билан ҳамкорликда ўқувчиларда мустақил фикрлаш ва ҳаракат қилиш, янгиликни сезиш, ташаббускорлик ҳамда ижодкорлик қобилиятларини шакллантириш мақсадида уларга қатъий талаблар қўйиш учун маънавий ҳуқуққа эга бўлади.

Жумҳуриятимизнинг айрим мактабларида ота-оналарни маълум гуруҳларга бўлиб мажлисларга чақириш жорий этилмоқда. Масалан, ёш ва кам тажрибали оилаларни алоҳида, нотўлиқ оилаларни, кўп болали оилаларни алоҳида-алоҳида чақириб, улар билан ишлаш йўллари белгиланмоқда.

Баъзан ота-оналар болаларининг «уй вазифаларига ёрдам бериш керакми?» деган саволни беришади. Бунга дафъатан «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериш ҳам ноўрин. Гап шундаки, уйга берилган топшириқлар болаларнинг мустақил ишлари бўлиб, уларнинг фикрлаш фаоллигини таъминлашни мақсад қилиб қўяди. Ўқувчиларнинг у ёки бу ўқув материаллари билан амалда танишишлари, тегишли хулоса чиқаришлари назарда тутилади. Шу сабабли уй вазифаларини болаларининг иштирокисиз ўзлари ечиб бермасдан, балки уни ечишда тарбиявий раҳбарлик қилишлари, фикрлаш учун имконият яратишлари лозим. Баъзан шундай ҳолатлар учрайдики, ота-оналар болаларини ўқитаётган ўқитувчиларни, тарбиячиларни танимайдилар, билмайдилар. Болалари бўш вақтларини қаерда, ким билан ўтказишидан беҳабар бўладилар. Баъзан эса, ўқитувчиларнинг талаблари, илтимос-истакларига терс жавоб берувчи, тесқарисини бажарувчи ота-оналарни ҳам учратиш мумкин.

Мактабга тез-тез бориб турувчи ота-оналарнинг фаолияти мақтовга сазовордир. Чунки ўқитувчилар билан бўлган учрашувлар, болалари юзасидан билдирган фикрлар ўз навбатида ота-оналар учун муҳим аҳамият касб этади. Энг муҳими, улар болалари қаерда, ким

билан юради, уларнинг дўстлари ким ва қандай фанларга қизиқишларини билиб оладилар, назорат қилиш имконияти ортади.

Мактабни оила билан боғловчи восита — бу ўқувчилардир. Ўқувчилар билан ишлаш, уларнинг илмий дунёқарашларини шакллантириш, ижтимоий фаолликларини таъминлаш орқали ота-оналарга таъсир кўрсатиш усулларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада мактаб ва оила алоқасини таъминловчи ота-оналар мажлислари, болалар тарбиясига алоқадор муаммоларни жамоа бўлиб ҳал этиш кабиларнинг ролини инкор этиб бўлмайди. Жумладан, «Болаангизнинг қандай ўқишини биласизми?», «Болаларимиз одоби ҳақида суҳбатлашайлик», «Мустақил ҳаёт бўсағасида» каби мавзуларда олиб бориладиган суҳбатлар ота-оналарни ўз болалари ҳақида, уларнинг келажаги ҳақида қайғуришларига сабаб бўлди.

Мажлисда фаол ота-оналарнинг иштироки ва ўз тажрибаларини батафсил баён этишлари кўплаб ота-оналар олдида турган мураккаб вазифаларнинг ижобий ҳал этилишига олиб келади. Албатта, бунинг учун ўқитувчилар жамоалари, синф раҳбарлари мажлис ўтказиш учун асосли тайёргарлик кўришлари, қачон ва қандай ҳолда мажлис ўтказиш ва ундан кўзланган мақсад режаларини мукаммал ишлаб чиқишлари, тўпланган тажрибаларни таҳлил қилиш, тавсиялар ҳақида, фаол ота-оналардан кимлар сўзга чиқиши ҳақида келишиб олишлари лозим. Ана шундагина мажлиснинг тарбиявий самарадорлиги таъминланади.

Ота-оналарнинг тарбияга оид билимини ошириш учун жонли, ҳаётий мавзуларда қизиқарли маъруза, суҳбатлар ташкил этиш тавсия этилади. Бунда оиланинг ўзаро муносабатлари, оилавий тарбияда ўқитувчининг тутган ўрни, уларга таъсир этиш ва бошқа сифатларни чуқур таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳаётий бўлмаган мисоллар, умумлаштиришлар, қуруқ маърузалар ҳеч қандай самара бермаслигини ҳамма тушунади. Мактаб ва оила ҳамкорлигидаги ишларда қўшимча услублардан ҳам фойдаланиш яхши натижа беради. Жумладан, ташкилотчиларнинг, ота-оналарнинг ўзлари ўз хатти-ҳаракатларини, хулқ-одобларини танқидий баҳолашлари, маъқуллаш ва муҳокама юритиш методларни қўллашдаги шахсий таъсирни ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Бундай хатти-ҳаракатларга доир

узуллар, одатда, жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланган бўлиши керак. Чунки катталар фаолиятининг ижобий ёки салбий баҳоланиши улар кўрсатадиган тарбиявий таъсирнинг кучини ё оширади, ёки камайтиради. Мактабларда ота-оналар билан ишлашда эсга солиш, маслаҳат, таклиф, илтимос, талаб каби услублар ҳам мавжуд бўлиб, уларни ўрни келганда, ўз вақтида қўллаш яхши самара беради. Уларни татбиқ этишда ниҳоятда назокатли бўлиш, киши шахсини ҳурмат қилиш тавсия этилади.

Юқоридаги масъулиятли вазифаларнинг бажарилишида синф раҳбарларининг тарбиявий фаолиятлари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, синф раҳбарларининг ҳар бир оилага кириб бориши шу оилага ва ота-оналарга ҳурмат сифатида баҳоланади. Синф раҳбарининг ота-оналар билан биргаликда тарбиявий чоратадбирларни белгилашлари, синф раҳбарининг ўқувчилар кўз олдида ота-оналари билан суҳбатлашишлари уларнинг тарбиясига самарали таъсир кўрсатади. Ҳатто, синф раҳбарининг уйга келишининг ўзи уларнинг қалбларини қувончга тўлдиради. Синф раҳбарининг ота-оналар билан суҳбатидан кейин ўқувчилар ҳаётида сезиларли ўзгаришлар юз беради, бу уларни хурсанд қилади, янада куч-ғайрат сарфлашга илҳомлантиради. Фақат синф раҳбарлари эмас, балки фан ўқитувчиларининг ҳам ота-оналар билан қилаётган ҳамкорликлари фойдадан холи эмас. Тўғри, ҳамма синф раҳбарлари ёки фан ўқитувчилари ўқувчиларнинг уйларига ҳа деганда боришга имконият тополмайдилар. Бундай пайтларда ўқувчилар кундаликларига «Бугун ўглингиз берилган саволларга жуда яхши жавоб берди», «Фарҳоднинг одоби яхшиланмоқда», «Салимжон ўртоқларига ўз хулқи-одоби билан намуна бўлмоқда», «Туробжонни одобли қилиб тарбиялаётганингиз учун сизларга раҳмат» каби ёзувларнинг ҳам тарбиявий аҳамияти ниҳоятда каттадир. Ўз навбатида, синф раҳбарлари ота-оналар томонидан билдирилаётган хабар, танқидий фикрларини вазминлик билан тиклашлари, мулоимлик билан эшитишлари ва имконият доирасида ижобий ҳис этишлари жуда муҳимдир. Бундай муносабатларда синф раҳбарларига ота-оналарни ўз тенгқурларидек дўст тутишлари, «Келинг биргаликда ўйлаб кўрайлик», «Сиз нима дейсиз» каби дўстона савол-жавоблар орқали иш тутишлари тавсия этилади.

5-§. МЕҲНАТҚАШЛАР ФАРОВОНЛИГИ КУП БОЛАЛИ ОИЛАЛАР ШАҚЛЛАНИШИНИНГ ОМИЛИДИР

Жумҳуриятимизнинг мустақиллиги муносабати билан қабул қилинган деярли барча қарор ва йўл-йўриқларда янги оилаларнинг шаклланиши юзасидан моддий ва маънавий ғамхўрлик қилинаётганлигининг гувоҳи бўлиб турубмиз. Оилаларга бўлган муносабат жамоатчиликнинг ҳам диққат марказида эканлиги мазкур масалага бўлган қизиқишларни кучайтирмоқда. Қолаверса, жумҳуриятимизнинг илмий-техника ва маънавий камолоти ҳам халқимизнинг маънавият соҳасидаги билимларининг ўсишига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Турли миллатларга мансуб оилалар кўпаймоқда, ўзаро ассимиляция жараёни кучаймоқда. Мана шундай шароитда ота-оналарнинг тарбиявий маълумотлари ва ўз масъулиятларини чуқур ҳис қилишлари болалар тарбияси самарадорлигини оширмоқда. Умуман олганда, ҳозирги ўзбек оилаларида мамлақатимиздаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатларнинг таъсири натижасида кўплаб янги сифатларнинг шаклланиш жараёни давом этмоқда. Жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичидаги ижтимоий, иқтисодий қийинчиликлар оила қиёфасига, болалар тарбиясига салмоқли таъсир кўрсатмоқда.

Юқоридаги фикрларга таяниб айтиш мумкинки, ҳар қандай жамият, жумладан, Ўзбекистон жумҳурияти янги оилаларни ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан шакллантириш, болалар тарбияси юзасидан ғамхўрлик қилишга мажбур.

Ишлаб чиқаришда банд бўлган аёлларга боласини уч ёшгача қараши учун қисман ҳақ тўланадиган отпускаи жорий этилди. Оила аъзоларининг жами оладиган даромадлари киши бошига ўртача миқдорда етмаса, мазкур оила болалари учун ясли, боғча ва интернат типидagi муассасаларга тўланадиган пулдан озод қилинди. Мактабгача тарбия муассасалари, мактабнинг тўла кунли ўқувчилар гуруҳларини кенгайтириш дастурлари ишлаб чиқилди. Оилаларга бола туғилиши муносабати билан бир йўла биринчи, иккинчи ва учинчи бола туғилганда тўланадиган нафақалар жорий этилди.

1987 йилда ёш эр-хотинлардан никоҳ қайд этилган пайтдан бошлаб бир йил давомида оиласи камжон граждандларга солинадиган солиқни олиш бекор қилин-

ди. Шунингдек, бола бетоб бўлганда ҳақ тўланадиган кунлар 14 кунгача (қўшимча 7 кунга иш ҳақининг 50 фоизи миқдориди ҳақ тўланади) оширилди. Дори-дармонларни бепул бериш 3 ёшгача бўлган болаларга татбиқ қилинди. Кўрсатиб ўтилган тадбирлар оналик ва болаликни муҳофаза қилишни кучайтиришга қаратилган бўлиб, улар оиланинг кўпгина муаммоларини ҳал этишга, болаларни тарбиялаш учун шароитларни яхшилашга ёрдам беради.

Ҳомиладор, кўп болали ва ёлғиз оналарга ёрдамни ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилишдан ташқари мустақилликка эришилгач болалар соғлиғи ҳақидаги ғамхўрликни янада ошириш мақсадида, «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди.

Умуман олганда, жамият томонидан қабул қилинган барча қарорларда, қомус ва мактаб ислохотларида оилаларга ёрдамни кучайтириш асосида унинг ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси учун жавобгарлигини ҳар томонлама камол топтириш тадбирлари белгиланди.

Оилаларнинг моддий фаровонлиги меҳнатга яроқли оила аъзоларининг оладиган ойлик маошларининг ошиши билангина белгиланмайди, бунда ижтимоий манбалардан бериладиган имтиёзларни, қўшимчаларни ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Бундай ғамхўрлик натижасида деярли барча оилаларнинг фаровонлиги, тарбиявий имкониятлари яхшиланмоқда.

Кўп болали оилалар давлатимизнинг диққат марказидадир. Уларга болалар тарбияси юзасидан биринчи навбатда ғамхўрлик кўрсатилмоқда. Уларнинг болалари биринчи навбатда ясли, боғча, куни узайтирилган гуруҳларга тортилмоқда.

Келажакда биз қанча бўлишимиз ҳақида ўйлашимиз ҳам лозим. Демографларнинг ҳисоб-китобига қараганда аҳоли сонининг ўсишини таъминлаш учун ҳар 100 оилага 260 та бола тўғри келиши керак. Бунда ҳар бир оиланинг шахсий қизқишларини ҳам инкор этиб бўлмайди. Тарбиявий жиҳатдан ҳаётий қоида мавжуд, яъни оилада икки-уч фарзанднинг бўлиши оила ва болаларнинг тўлақонли, ахлоқан пок, жисмонан бақувват, ақлан етук бўлишини таъминлайди. Шу сабабли яқка бола билан чекланиш бизнинг жумҳуриятимиз аҳолиси учун камчилик ҳисобланади. Шу сабабли жамият аъзоларининг эътиборини оилада иккита ёки учта болани режалаштиришга қаратиш ва бунда лозим бўл-

ган барча ижтимоий воситалардан фойдаланишни таклиф этиш лозим. Айниқса бу масалага янги оила қурувчи ёшларни жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги кунда мазкур муаммога бўлган эътибор янада кучаймоқда. Урта умумий таълим мактабларида, урта махсус ва педагогика олийгоҳларида «Одобнома», «Этика ва оилавий ҳаёт психологияси» каби фанлар киритилганлиги ҳам фикримизнинг исботидир. Айрим шаҳар ва ноҳия марказларида пулли ёки бепул оила-никоҳ муносабатлари, маданият уйлари, клублар ва лекториялар орқати ота-оналар учун маданий-маърифий ишлар ташкил этилгандир.

Халқ фаровонлигини тинмай оширишнинг ижтимоий дастурида оилага алоҳида эътибор берилмоқда. Бу ишга туман, шаҳар ва вилоят раҳбар органларининг диққат-эътибори жалб этилган.

Фаровон оилаликнинг асосий белгиларидан бири ва унинг маънавий эҳтиёжи инсон зотини давом эттиришдир. Ўзбекистонда қадим-қадимдан мазкур масалага жиддий эътибор берилган. Эркакликнинг уч фазилатига яъни уйлана олиш, фарзандли бўлиш ва шахсий уй қура олишига қараб баҳо берилган. Бу фазилатлар эркакликнинг оила қуришга ва ўз фазилатларини намоён этишга қаратилганлиги ҳам бежиз эмас. Болали бўлмаслик ёки болаларини тарбия қила олмаслик тўлақонли оила учун нусқ ҳисобланган. Янги оилалар қуриш — никоҳланиш жараёнини амалий жиҳатдан бошқариш, уларга ёрдам бериш тадбирларини ишлаб чиқиш ҳар қачонгидан ҳам жиддий тус олмоқда. Гап шундаки, янги силалар ўртасида қўйди-чиқди, никоҳни бекор қилиш кучаймоқда. Бу жараёни оиланинг моддий таъминланганлиги ҳам тўхтатолмаяпти.

Урта Осиё республикаларида ҳам кўп болали оилаликдан уч-тўртта ва ҳатто, битта-иккита болали оилаликка ўтиш жараёни содир бўлмоқда. Агар бунинг олди олинмаса, келажакда меҳнат ресурслари борасида қийинчиликларга дуч келишимиз ҳеч гап эмас. Бундай кутилмаган ҳолатнинг олдини олиш учун қабул қилинаётган қарор, йўл-йўриқ ва ғамхўрликларнинг ўзи етарли эмасга ўхшайди. Мазкур масала юзасидан мунтазам иш олиб бориш мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий режаларини тузишда оилавий муаммоларни қамраб олувчи тадбирларни белгилаш ва ҳатто, ислом динининг ёрдамидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Умуман олганда, инсонни оилавий ҳаётга тайёрлашнинг тарбиявий услублари, кўринишлари кўпдир. Буларга жумладан, уй хўжалигини бошқаришга ўргатиш, жинсий тарбия, ота-оналар дорилфунуни ва бошқаларни ҳам киритиш мумкин. Энг муҳими инсонни ахлоқий жиҳатдан мукамал аинсон қилиб тарбиялашдир. Бундай мақсаднинг асосий мазмунида инсоннинг ўз оиласига бўлган масъулиятини, фаоллигини, оилавий бурчини чуқур ҳис қилиши ётади.

Кейинги йилларда жумҳуриятимизда ижтимоий-иқтисодий кўтарилиш қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартирмоқда. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ошмоқда, маълумотлилик кўпаймоқда, қишлоқларда олдин мавжуд бўлмаган янгидан-янги касб-хунарлар вужудга келмоқда. Шу асосда қишлоқ оиласининг турмуши, вазифалари ва тузилишида жиддий ўзгаришлар бўлмоқда.

Қишлоқ оилалари шаҳар оилаларидан фарқли ўлароқ томорқа хўжалигига ва маълум даражада ўзига хос хусусиятларга эга. Шу сабабли оила аъзоларини фақат қон-қардошлик йўли эмас, балки умумий хўжаликда тенг иштирок эттириш орқали жамоа бўлиб меҳнат қилиш ҳам боғлаб туради. Улар ўртасидаги маънавий алоқалар алоҳида аҳамият касб ётади. Болалар кимдан ибрат олиш, нима иш билан шуғулланишни ёшлигидан билиб олишади.

Оилада болаларнинг соғлом вояга етишлари ва уларнинг тарбиясига давлат аҳамиятига молик иш сифатида эътибор берилиши айни муддаодир. Бунда оила, мактаб ва жамоатчиликнинг ҳамкорлиги ҳам қамраб олиниши мақсадга мувофиқдир. Айниқса, қишлоқ оилаларига доир ғамхўрлик жумҳуриятимиз учун ғоят катта аҳамиятга эга. Айтиш мумкинки, жумҳуриятимизда қай даражада қишлоқларда истиқомат қилувчи оилаларга ҳар томонлама ёрдамни кучайтирилса (миллий аҳолининг 60 фоизи қишлоқларда истиқомат қилади), қишлоқларда майда корхоналар очиш асосида янгидан-янги иш жойларни шунчалик кўп яратиш имконини беради, бу эса ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштириш омили бўлади.

ХОТИМА

Ўзбекистон жумҳуриятининг маданият, маориф, янги инсонни тарбиялаш борасидаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий фаолияти ўзбек оилаларининг тўла маънода эркин ва ҳар томонлама камолоти учун асосдир. Янги баркамол инсон тарбияси худди шу маънода ҳар қачонгидан ҳам аҳамиятлироқдир.

Шарқ мутаффақирлари халқимиз маънавиятини, онлада ёшлар тарбиясининг яратувчилик ролини чуқур ҳис қилган ҳолда ўзларининг доно фикрларини асарлари орқали ифодалаганлар. Ўзбек халқининг асл ўғлонлари халқимизнинг ижтимоий ва иқтисодий камолоти уларнинг таълим ва тарбиясида эканлигини билган ҳолда амалий тарбиявий фаолият билан ҳам шуғулланганлар.

Жумҳуриятимиз тарихида оилаларнинг моддий ва маънавий асослари амалда жорий этилди. Уларнинг моддий асослари меҳнатга бўлган миқдорий ва сифат эҳтиёжлари билан белгиланган, яъни ҳар бир ёш авлоднинг ақлий қобилиятларини тўла намоён қилишига асосланди. Бу борада аёллар меҳнатига бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Жумҳуриятимиз аёллар меҳнатини қадрлаш, уларнинг иш шароитини энгиллаштириш борасида бир қанча тадбирларни амалга оширди.

Янги ўзбек оилаларининг ўзига хос хусусиятлари жамият билан, меҳнат ва халқларимиз ҳаёти билан узвий алоқаларда намоён бўлмоқда. Янги муносабатларнинг қарор топиши тарбия мазмунига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Оилавий тарбиянинг шакл ва услубларида ўзгаришлар содир бўлди. Оилавий ҳаёт, меҳнат, катталар ва кичиклар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, ахлоқий-маънавий қиёфалари, ота-оналарнинг сиёсий ва маданий савиялари, уларнинг иқтисодий таъминланганлиги, турли кўринишдаги фаолиятлари, вақтни тўғри режалаштириш, яшаш шароитлари ва бошқалар оилавий тарбия самарадорлигини таъминловчи омил сифатида намоён бўлмоқда.

Айниқса, ички оилавий ҳаётнинг яхшиланиши, оила ва шахснинг ўзаро муносабатларидаги ўзгаришлар, йигит ва қизларнинг турмуш қуришдаги эркинлиги, ҳаёт йўлини мустақил танлай олишлари, оиладаги тенг ҳуқуқлилиқ янгича мазмун кашф этмоқда.

Турмуш тарзининг яхшиланиши, хизмат кўрсатиш

турларининг ривожланиши оилавий тарбия учун ажратилган вақтни кўпайтирмоқда. Уй меҳнати, шахсий рўзгор, болаларга энагалик қилиш, беморларга ва қарияларга ёрдам бериш муаммоларига эътибор кучаймоқда. Чунки уй меҳнатисиз, оила аъзоларининг бир-бирларига меҳрибонлигисиз ва дўстона муносабатларсиз болалар тарбиясини йўлга қўйиб бўлмайди. Бу ва бошқа муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши биринчи навбатда аёлларга, уларнинг фаолиятига боғлиқдир. Аёлларнинг ўз касблари бўйича ишга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга тортилиши ўзларини яхшироқ билишига, оила-никоҳ муносабатларининг ўзгаришига, камол топишига сабаб бўлмоқда. Тўғри, бу борада жумҳуриятимизда у ёки бу даражада қарама-қаршиликлар, зиддиятли ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Лекин ҳаётимизнинг, турмуш шароитимизнинг яхшиланиб бориши бу соҳаларда ҳам жиддий ижтимоий ўзгаришларни келтириб чиқармоқда. Аёлларнинг фаолликлари ўз навбатида оилавий турмуш юмушларини мазмунли ташкил этишга ва тарбиявий фаолиятларига ижодий муносабатни кучайтирмоқда. Аёлларнинг доимий мойна билан таъминланиши, касб-ҳунарга эгаллиги, маълумот ва маданиятлари уларни нафақат тенг ҳуқуқли оила аъзоси сифатида, балки болалар тарбиясида намуна, ташкилотчи сифатида гавдалантирмоқда. Маълумки, ёш она оилада пассив роль ўйнашни ёқтирмайди ва иложи борича эрига таъсир кўрсатишга интилади. Бу борада у кўплаб имкониятларга эга, чунончи: маъқуллаш, кўмаклашиш, муҳокама қилиш, ишонтириш, таъсир кўрсатиш, тарбия ва қайта тарбиялаш ва ҳоказо. Аёл эрига таъсир кўрсатиш услубларига эга бўлиш билан бирга, уларнинг касбий маҳоратларини, маълумоти ва маданий савияларини тинмай оширишлари юзасидан энг яқин сиймо сифатида ёрдам беради. Ана шундай ҳамкорлик ва тенг ҳуқуқлилик бир-бирини қўллаб-қувватлаш ўз-ара муносабатларнинг янги шаклини вужудга келтиради, болалар тарбияси учун соғлом муҳит яратади.

Кейинги пайтларда кўплаб ота-оналар болалар тарбияси юзасидан ўз дунёқарашларини кенгайтиришга интиломоқдалар, оилавий тарбияга доир адабиётларга қизиқиш билан муносабатда бўлмоқдалар. Улар мактаб, маданий-маърифий муассасалар, вақтли матбуот воситалари, радио ва ойнаижаҳон орқали оилалар ҳаёти ва дунё воқеалари билан яқиндан танишмоқдалар.

Мустақиллик муносабати билан жумҳуриятимизга хос бўлган инсоний талаблар, жумладан, тарбияга қўйилган талаблар кучайиб бормоқда. Иккинчидан эса янгидан-янги шаҳарларнинг кўпайиши, оммавий аҳоли миграцияси, ҳаддан ташқари кўп хабарлар, қолаверса илмий-техникавий инқилоб ва бошқалар тарбиявий ишларни ташкил этишни, бошқаришни мураккаблаштирамоқда.

Агар қишлоқларда ўсмирлар қишлоқ турмушига хос хусусиятлар асосида турли хил меҳнатларга (ҳайвонларни боқиш, парваришlash, сув келтириш, уй тозалаш, томорқада ишлаш, хонани иситиш, қишга тайёргарлик бўйича ота-оналарга ёрдамлашиш ва ҳоказо) тортилган бўлишса, шаҳарларда бундай шароитлар ва имкониятлар йўқ. Мактаб ва мактабгача муассасалар ўқувчиларнинг ижодий фаолиятларини том маънода қониқтира олмайди, натижада бекорчилик ҳолати содир бўлмоқда. Жамоатчиликнинг эътибори етарли даражада эмас. Бунинг устига эртадан кечгача телевизор кўриш каби «касаллик» вужудга келмоқда. Булар оқибатида ёшларимиз лалайган, ташаббус кўрсата олмайдиган, энг ёмони, меҳнатдан қочадиган дангасаларга айланмоқда. Уларни режали, тартибли ҳаётга ўргатиш ҳозирги куннинг долзарб вазифасидир.

Оилавий ҳаётни мазмунли ва қизиқарли ташкил этишда оила аъзоларининг, ўзаро ахлоқий суҳбатлари, оилавий мунозаралар, топишмоқлар, эртақлар, маталлар, бобо ва бувиларнинг суҳбатларини ташкил этиш ниҳоятда зарурдир. Бу борада оида, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигига эътиборни кучайтириш лозим. Чунки оила, мактаб ва корхоналардаги жамоатчилик хатти-ҳаракатларини бир маромга солиш ёшлар тарбиясига салмоқли таъсир кўрсатадиган куч ҳисобланади.

Ҳаёт тажрибасига таяниб айтиш мумкинки, ота-оналарнинг тарбияланганлик даражасини уларнинг болалари ҳаётига разм солиб билиш мумкин. Чунки болалар уларнинг ўтмиши, ҳозирги ва келгуси фаолиятларига, тарбиявий таъсирларига, хатти-ҳаракатларига асосланиб ўзини тартибга солади, ўзига хос хусусиятларида ўзгариш ясайди. «Онасига қараб қизини ол» дейилиши бежиз эмас.

МУНДАРИЖА

Кириш

I боб. Халқ педагогикаси ва маънавий қадриятлар тарбия манбаи	6
1-§. Оилавий тарбияда ўзбек халқ педагогикаси ва ани-аналари	6
2-§. Ўзбек халқ мутафаккирлари оилавий тарбия ҳақи-да	42
II боб. Педагогика назарияси ва амалиётида оилавий тарбия муаммолари ва унинг ёритилиши	53
1-§. Ҳозирги замон ўзбек оилаларидаги тарбиянинг хусусиятлари	53
2-§. Ўзбек оилаларини ижтимоий-руҳий ва тарбиявий имкониятларига кўра туркумлаштириш	59
III боб. Ўзбек оилалари тарбиясини ташкил этишнинг умумий хусусий томонлари	76
1-§. Оилавий тарбияни такомиллаштириш омиллари ва вазифалари	76
2-§. Ота-оналарнинг обрўси ва шахсий намуналари тар-бия самарадорлигини оширувчи омилдир	83
3-§. Ота-оналарга тарбияга оид билим бериш	90
4-§. Оилавий тарбия самарадорлигини оширишда мак-таб ҳамда жамоатчиликнинг ҳамкорлиги	97
5-§. Меҳнаткашлар фаровонлиги кўп болали оилалар шаклланишининг омилдир	105
Хотима	109

А. МУНАВВАРОВ

ОИЛА ПЕДАГОГИКАСИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1994

Мухаррир Ф. Икромова
Бадий муҳаррир Э. Нурманов
Техник муҳаррир Д. Габдрахманова, Э. Вильданова
Мусаҳҳиҳа М. Минахмедова

ИБ № 6483

Теризга берилди: 03. 02. 94. Босишга рухсат этилди 15. 04. 94. Фор-мати 84×108/32. Тип. қоғози. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли. 6-л. 5,88. Шартли кр.-отт. 6,0. Нашр.л. 5,85. Нусхаси 30000. Буюртма № 16.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шартнома 12-127-93.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот комитетининг Янгийўл ежа-ра китоб фабрикаси, Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44. 1994.